

Sinds het einde van de gewelddadigheden op de Balkan in 1995 zijn veel initiatieven ontwikkeld om etnische en religieuze groepen weer bijeen te brengen. Semi-kerkelijke of door de overheid gesubsidieerde instellingen als Pax Christi, IKV en internationale organisaties zoals de WCRP hebben getracht om verzoening te bewerkstelligen en samenwerking in gang te zetten. In hoeverre was de godsdienst betrokken bij het geweld en heeft de godsdienst kunnen bijdragen tot herstel van goede verhoudingen? R. de Fijter beschrijft hoe de WCRP in de persoon van Kort-hals-Altes hiermee bezig was, terwijl P. Kruizinga diverse projecten onder de loep neemt waaraan het IKV meewerkt(e). M.H. Vorthoren interviewde in Rotterdam de Bosnische imaan Čer- nić om zijn visie te horen.

N.B. Vanwege persoonlijke omstandigheden kon onze huistekenaar helaas dit nummer niet ver- luchten met zijn karakteristieke illustraties.

Leerhuis (J. F. Goud)	86
Interreligieuze dialoog in Bosnië-Herzegovina (R. de Fijter)	91
Over de (on)partijdigheid van God (P. Kruizinga)	101
Gesprek met imaan Černić (M.H. Vorthoren)	111
Moslimes van her en der	115
Boeken en tijdschriften	121
Evenementen	123

HET MEDEDOGEN - DE HOEKSTEEN - DE DIALOOG

Johan F. Goud

In zijn pas verschenen dagboek typeert de mystiek gerichte schrijver Oek de Jong het mededogen als ‘zien met het hart’ en noemt hij het ‘de grote poort tot inzicht’. Hij beschrijft hoe hij de genezende kracht van het mededogen ervoer na een lange periode van persoonlijke crisis. Het staat tegenover het gevoel niet verbonden te zijn met anderen en met de dingen, tegenover de innerlijke verstarring, tegenover de dood van de ziel. Het mededogen zoekt naar verbinding met mensen en dingen. In een verzameling uitspraken van de profeet Mohammed vond ik een omschrijving die niet zozeer mystiek is, maar eerder concreet en aards, en die daardoor wellicht des te meer aanspreekt. De profeet geeft daar antwoord op de vraag, welke handelingen volgens de islam de beste zijn. ‘Mensen voeden’, antwoordde hij, ‘en iedereen met de vredesgroet groeten, of je ze nu kent of niet.’ ‘God zegene hem en schenke hem vrede’, antwoord ik daarop, op deze dag van herinnering aan zijn geboorte.

Er zijn, ook voor andersgelovigen, redenen genoeg om onder de indruk te komen van Mohammeds intense streven naar een zuiver leven. De bekende islamitische theoloog Fethullah Gülen (geb. 1941 in Erzurum, Turkije) somt diverse profetische kenmerken van zijn persoon en optreden op. Zo bevrijdde hij de mensen van dwaling en spoorde hij hen aan om God en de andere mensen te dienen. Hij stelde hun een voorbeeld van eerlijkheid voor ogen, van betrouwbaarheid en van begrip. En hij deed dat alles in een geest van deemoed én beslistheid: ‘Niet zeg ik tot u: Bij mij zijn de schatten van Allah, en niet ken ik de verborgenheid, en niet zeg ik tot u: Ik ben een engel. Niet volg ik anders dan wat mij geopenbaard wordt. Is de blinde gelijk aan de ziende? Zult u dan niet nadenken?’ (Soera 6,50). Deze gedreven, op inkeer aandringende toon van Mohammeds openbaringen zijn voor zijn talloze volgelingen, vele eeuwen door en tot nu toe, een bron van inspiratie geweest. Gülen brengt zijn eerbied als volgt onder woorden: ‘Ieder woord en iedere daad van Mohammed bracht tot uitdrukking dat hij een gezondene van God is – iemand die gezonden werd, om de mensen tot de waarheid te leiden, om ze uit de duisternis van onwetendheid, wreedheid, slavernij en non-moraal in het licht te voeren van het weten, de hoge moraal, de liefde, het mededogen en de ware vrijheid.’

Mededogen

Vermoedelijk is het waar, dat de ontdekking van het mededogen mensen met elkaar verbindt. Dat mensen elkaar op dat niveau kunnen begrijpen en respecteren. Want inderdaad, mededogen

opent de poort tot inzicht en weten. Het bevrijdt mensen immers uit bekrompenheid en vooroordeel. En inderdaad, het maakt hen zo beschouwd ook vrij, vrij van de zelfzucht die hun dicteert wat belangrijk is en wat niet en die hen gevangen houdt.

Vanuit mijn eigen achtergrond denk ik hier aan Jezus' verhaal over de barmhartige Samaritaan (Lucas 10:25-39), voor christenen een sleutelverhaal over wat mededogen is en betekent. "Iemand werd onderweg van Jeruzalem naar Jericho overvallen. Hij werd beroofd en mishandeld, en bleef halfdood liggen. Twee godsdienstige functionarissen: een priester en een tempeldienaar, zagen hem liggen maar liepen met een boog om hem heen. Dan komt er een Samaritaan aan, vertegenwoordiger van een geminachte minderheid, iemand die de regels niet kent. Er gebeurt iets. Hij ziet die halfdode man en wordt met ontferming bewogen." Ontferming en medelijden zijn eigenlijk te zwakke woorden. Het werkwoord dat het Grieks hier gebruikt (het geldt overigens ook voor het Hebreeuws, en voor het Arabisch, zoals Abdulwahid van Bommel toelichtte), verwijst naar een woord dat 'ingewanden' of ook 'baarmoeder' betekent. 'Door ontferming bewogen worden' betekent, dat het je door merg en been gaat. De ander dringt in je binnen, je komt niet meer los van hem of haar. Dat wordt bevestigd door wat de Samaritaan vervolgens doet: hij verbindt en verpleegt de gewonde man, en rust niet voor al het mogelijke gedaan is.

Getuigenissen en verhalen als deze, van de profeet Mohammed en van Jezus, hebben de kracht om mensen met elkaar te verbinden. Ze gaan over een mededogen dat mensen bevrijdt en de poort naar het inzicht opent. Uit dit liefdevolle mededogen komen de hoogste intuïties van de godsdiensten voort. Het vertegenwoordigt een scheppende Geest die al wat mensen scheidt te boven gaat en hen ertoe aanzet om anderen in de ogen te zien en als broeders en zusters te begroeten. Door deze Geest geïnspireerd, schreven de wijzen van het islamitische soefisme tien eeuwen geleden over een grenzeloze liefde. 'Mijn hart is een schaal voor elke vorm', schreef de twaalfde-eeuwer Ibn-Arabi, één van hen. En na diverse vormen genoemd te hebben: een klooster, een tempel, de Ka'ba, de tora en de koran, vervolgde hij: 'Liefde is mijn geloof; het geeft niets welke weg haar kamelen volgen, de liefde blijft immer mijn godsdienst en geloof'.

Realiteit

Intussen wordt het tijd om af te dalen naar de realiteit van de religie. Want die realiteit staat al te vaak ver af van de goddelijke Geest die alle verschillen te boven gaat en het liefdevolle hart dat alle vormen verdraagt. In de werkelijkheid van de godsdienst worden, integendeel, heiligdommen over en weer verwoest en staan godgelovigen elkaar naar het leven. Of er heerst een blind fanatisme, dat vreemd is aan het mededogen dat het hart van de godsdienst zou moeten uitmaken. De godsdiensthistorica Karen Armstrong, die zich ondermeer in opdracht van de Verenigde Naties in religieuze conflicten verdiept, vertelde in een Engelse krant (The Independent, 3 april), hoe een symposium aan een Amerikaanse universiteit grondig verstoord werd. Een forum waar-

aan zij zelf - samen met christelijke theologen, een rabbi en een imam - deelnam, was juist tot de conclusie gekomen, dat geen enkel geloof het alleenrecht op de waarheid bezit. Plotseling stond in het grote publiek dat aanwezig was, iemand op die met grote woede begon te spreken. Hij zei dat de joden en de moslims Christus hadden verworpen, dat zij daarom naar de hel zouden gaan, en dat voor iedereen die de verwerping van Christus oogluikend toeliet hetzelfde gold. Karen Armstrong vertelt dat zij en haar gesprekspartners zich bij dit vertoon van verbaal geweld wanhopig voelden. Dat kun je je voorstellen. Gedachten blijken in zo'n situatie weerloos te zijn. En aan dit ene geval zijn, zoals u weet, talloze andere en bloedige voorvallen toe te voegen.

Een theoloog kan aan deze feiten weinig veranderen. Ze volgen hun eigen treurige en meedogenloze logica. Hij kan wel proberen over de wortels van het geweld na te denken. Hij kan proberen iets te veranderen aan condities die dat geweld weliswaar niet veroorzaken, maar het evenmin uitsluiten en het in de ogen van kwaadwilligen zelfs de schijn van een legitimatie kunnen geven. In het bijzonder kan hij stil staan bij de wijze waarop wij omgaan met onze eigen heilige boeken en die van de anderen. In het geval van de drie godsdiensten van het boek: jodendom, christendom, islam, zou zo'n theologische bijdrage zelfs essentieel kunnen zijn. Ze kan ertoe bijdragen dat de jood, de christen en de moslim elkaar eindelijk als gelijkwaardige nakomelingen van Abraham - dus als vrienden, broers of zussen - herkennen. Laat ik een enkel voorbeeld geven.

Hoeksteen

In het joodse boek van de psalmen staat een prachtig pelgrimslied, een lied van dankbaarheid en vertrouwen. Het moet gezongen zijn door feestgangers die onderweg waren naar de tempel in Jeruzalem. Bij de poorten van de tempel aangekomen, bezongen zij de hoeksteen, waarop in zekere zin het gebouw rustte. Het was een steen, zo zongen zij, die aanvankelijk was afgekeurd en terzijde gelegd. "De steen die de bouwers afkeurden is een hoeksteen geworden. Dit is het werk van de Heer, een wonder in onze ogen." (Psalm 118:22-23). Misschien dachten ze daarbij aan zichzelf, het joodse volk, op wonderbaarlijke wijze door God gered. In ieder geval is die uitleg voorgesteld. Maar in rabbijnse interpretaties wordt ook aan één der grote voorvaders gedacht: Abraham, of David.

In de christelijke bijbel keert die lofzang op de hoeksteen terug. Volgens de evangeliën paste Jezus hem op zichzelf toe (Matt.21: 42-44; Marc. 12: 10-11; Luc.20: 17-18). De strekking van die toepassing is, dat die steen van de psalm het koninkrijk van God is, zichtbaar geworden in Jezus, maar afgekeurd door de hogepriesters en oudsten van het joodse volk. Daarom zal deze steen de hoeksteen worden van een nieuwe tempel en 'gegeven worden aan een volk dat het wel vrucht laat dragen'. Natuurlijk dachten christelijke uitleggers daarbij aan de kerk en meenden ze dat die joodse psalm in dit nieuwe licht zijn ware betekenis had gevonden. De verschrikkingen van de holocaust hebben in dit opzicht veel veranderd. Veel christelijke theologen hebben met

betrekking tot het jodendom en de uitleg van teksten als deze een nieuw bewustzijn ontwikkeld. Ze beseffen dat de betekenis van die psalmverzen niet opgaat in deze ene, op Christus gerichte toepassing. Dat Jezus en zijn leerlingen zelf joden waren en hun eigen bijdrage leverden binnen het jodendom van hun tijd. Dat de feiten van de geschiedenis geen enkele grond geven aan hoogmoedige en triomfantelijke pretenties. Er is eerder reden voor een geloof in Christus dat zich stamelend uitdrukt en dat zich het neen van de joden eigen maakt. Veel theologen denken in deze richting, zei ik u. Dat het niet voor alle theologen en gelovigen geldt, moge duidelijk zijn. Er zijn tot nu toe ook de christenen die voorstanders zijn van wat wel ‘vervangingstheologie’ wordt genoemd. Het evangelie is in hun visie de complete vervulling van de joodse profetie, het nieuwe Israel vervangt het oude, de zoon neemt de plaats in van de vader. Over die laatste beeldspraak schreef de joodse denker Levinas dat de jood zich een vriend of broeder van de christen kan voelen, maar geen vader. ‘Wij kunnen geen kind erkennen dat het onze niet is. Tegen de aanspraken van dit kind op de erfenis, tegen zijn ongeduld om te erven, tekenen we, levend en gezond als we zijn, protest aan.’

We maken de laatste stap, in de richting van de jongste Abrahamitische broer, de moslim. Ik citeer daarvoor uit het werk van de eerder genoemde Fethullah Gülen. Een theoloog wiens werk ik met respect lees en die terecht bewonderd wordt om zijn politieke moed, zijn brede oriëntatie en zijn bereidheid de dialoog met andersgelovigen aan te gaan. Ook hij gaat in op dezelfde uitspraken over de steen die afgekeurd was, maar die de hoeksteen werd. Gülen haalt de woorden van Jezus uit het evangelie aan, en besteedt in het bijzonder aandacht aan het vers dat erop volgt: ‘Wie over die steen struikelt zal gebroken worden, en iedereen op wie die steen valt zal worden verpletterd.’ Hij geeft er de volgende uitleg aan. Wat hier over de hoeksteen wordt gezegd kan, aldus Gülen, niet op de profeet Jezus slaan. Want nooit is een volk gebroken of verpletterd, omdat het het christendom afwees. De christelijke religie heeft integendeel in het Romeinse rijk pas macht kunnen ontwikkelen, nadat zij haar oorspronkelijke identiteit had opgegeven. En vervolgens kon het moderne Westen de wereld pas gaan domineren, nadat de macht van het christelijk wereldbeeld was teruggedrongen. Kortom, Jezus kan niet de hoeksteen zijn die tegenstanders breekt en verplettert. Die rol valt de profeet Mohammed toe. Want de islam is, anders dan het christendom, in zijn oorspronkelijke zuiverheid bewaard gebleven en is in zijn strijd met het christendom altijd succesvol gebleken. Daar komt nog bij dat de profeet zichzelf betiteld heeft als de hoeksteen, die het gebouw van de profetie vervolmaakt. Tot zover de visie van Gülen. Dat die visie niet een officieel karakter heeft en door u wellicht niet gedeeld wordt, realiseer ik me. Maar Gülen is een invloedrijk theoloog, die zowel in Turkije als elders een bijzondere reputatie heeft. Hij wordt in het bijzonder, en met goede redenen, om zijn dialogische openheid geëerd – en door conservatieven gekritiseerd. Zijn toepassing van de hoeksteen-tekst geeft daarom des te

meer te denken. Ze illustreert een manier van denken, waarover ik tenslotte het een en ander wil zeggen.

Dialogoog

De jood, de christen, de moslim – ze zouden inderdaad vrienden, broers of zussen kunnen zijn. Nazaten van Abraham zijn ze en ze delen meer met elkaar dan ze waar willen hebben. Maar in de relaties die ze met elkaar onderhouden, gaat fout wat in talrijke familierelaties fout gaat. 't Zijn, zo beschouwd, net mensen. Ze hebben alle drie dezelfde erfenis ontvangen: het getuigenis aangaande een God die groter is dan zij ieder afzonderlijk omvatten kunnen. Een getuigenis dat hen zou moeten inspireren tot bescheidenheid en tot solidariteit met elkaar. Maar ze zijn er niet tevreden mee en eisen ieder voor zich de hele erfenis op. Ze misgunnen de ander het deel van de waarheid dat hij heeft en verdringen elkaar in hun eis om aandacht. Al doende roepen ze de spot naar zich toe. Nieuw is die spot allerm minst. Boccaccio vertelde in zijn Decamerone – het boek werd in 1353 geschreven - over iemand die Rome bezoekt en geschokt is door de verdorvenheid die hij in en rond het Vaticaan aantreft. Hij besluit om christen te worden, want een religie die zoveel slechtheid overleeft, moet wel de ware zijn. Natuurlijk heeft een befaamd boeteprediker dit boek verbrand en natuurlijk heeft een paus het op de index van verboden boeken geplaatst. Maar zulke spot is te verwachten. Sterker nog, zulke spot hebben de drie broers verdiend, wanneer hun gedrag in strijd is met de hun toevertrouwde boodschap. Of wanneer hun relaties opgaan in geruzie over de vraag wie de belangrijkste en de beste is. Voor een echte dialoog zijn twee dingen beslissend. In de eerste plaats de wil om elkaars religieuze context en taal te leren kennen en bijvoorbeeld te gaan begrijpen, waarom het beeld van de hoeksteen ook anders kan worden uitgelegd. In de tweede plaats is het essentieel om een heilige onwetendheid te leren betrachten. Het gaat erom, aldus Karen Armstrong, 'de weg terug te vinden naar het nederige inzicht dat onze religieuze symbolen en doctrines in wezen provisorisch zijn', "onvolmaakte pogingen van de mens om uit te drukken wat niet kan worden uitgedrukt". Moeilijk zou dat niet moeten zijn. Want dat onze godsdienst niet ons eigen werk is, maakte die prachtige psalm al duidelijk. Dat een gebrekkige, ter zijde gelegde steen tot de hoeksteen van een nieuwe tempel wordt, is – zo lasen we daar – het werk van de Heer, 'een wonder in onze ogen'. 'Wij zien het, maar doorgronden 't niet'.

Een dialoog die in deze geest gevoerd wordt, zal onze ogen openen voor de veelkleurigheid van de profetie. Die van Tenach, de joodse bijbel: 'Mijn plannen zijn niet jullie plannen en jullie wegen zijn niet mijn wegen – spreekt de Heer. Want zo hoog als de hemel is boven de aarde, zo ver gaan mijn wegen jullie wegen te boven, en mijn plannen jullie plannen' (Jesaja 55:8-9). Die van het Nieuwe Testament van de christenen: 'Al had ik de gave om te profeteren en doorgrondde ik

alle geheimen, al bezat ik alle kennis en had ik het geloof dat bergen kan verplaatsen – had ik de liefde niet, ik zou niets zijn' (I Kor.13:2). Die van de Soera van het morgenlicht (Soera 93):

Bij het morgenlicht,
Bij de nacht, wanneer het stil is!
Uw Heer heeft u niet verlaten, noch u teruggestoten.
En het latere is echt beter voor u dan het tegenwoordige.
Hij zal u zeker gaven schenken, zodat u voldaan bent.
Heeft Hij u niet als wees gevonden en u toevlucht verschaft?
U behoeftig gevonden en rijk gemaakt?
De wees dus, verdruk hem niet;
De bedelaar, verjaag hem niet.
En de genade van uw Heer, spreek daarvan!

Prof.dr Johan F. Goud, remonstrants predikant, is werkzaam aan de Universiteit Utrecht en de Theologische Universiteit Kampen.

Interreligieuze dialoog en vrede in Bosnië-Herzegovina

Reiny de Fijter

Ook religieuze leiders in Bosnië-Herzegovina hebben tijdens de oorlog in de jaren negentig vuile handen gemaakt: sommigen van hen zetten aan tot haat richting andere religies en daardoor tot etnische zuivering. Nu pleiten diezelfde religieuze leiders voor interreligieuze samenwerking en interreligieuze dialoog voor vrede. Heeft dat wel zin nu er tweehonderdduizend doden zijn gevallen en honderdduizend mensen zijn gevlucht? Zijn zij geloofwaardig en kan interreligieuze dialoog bijdragen aan vredesopbouw? Edy Korthals Altes (81) die in 1996 als directeur van de World Congress Religions for Peace (WCRP) het initiatief nam om juist religieuze leiders te benaderen voor interreligieuze samenwerking

in Bosnië, gelooft van wel. Dit artikel beschrijft het werk van de WCRP in Bosnië met speciale aandacht voor de persoon van Edy Korthals Altes die zelf overtuigd christen is en voor dit artikel is geïnterviewd. De vraagstelling die daarbij centraal staat is welke rol religie speelde in het conflict in Bosnië en hoe de WCRP in die situatie heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de interreligieuze dialoog en samenwerking voor vrede op de Balkan.

Van ambassadeur tot vredestichter

Het was op 23 december 1994 's morgens aan de ontbijttafel dat Deetje Korthals Altes aan haar man vroeg: „Wat doen jullie eigenlijk voor Sarajevo?” Zojuist had het echtpaar de

BBC radioberichten over de omsingeling en beschietingen door het Bosnische - Servische leger op de stad gehoord. De WCRP waarvan Korthals Altes toen samen met 27 anderen 'president' was en de directieraad mee vormde - "een belachelijke constructie maar ik heb er niets aan kunnen veranderen" - deed nog niets. Dat deed Religions for Peace overigens nooit in conflictsituaties. Pas na een conflict – en het liefst ervoor - kwam deze wereldwijd grootste organisatie voor interreligieuze dialoog in actie maar met conflicttransformatie had zij zich nooit eerder direct bezig gehouden. Na de vraag van zijn vrouw vond Altes dat dat nu wel moest gebeuren. Dat zal misschien te maken hebben gehad met een ervaring die Altes nu de belangrijkste van zijn leven noemt. In 1986 besloot hij na een bijzondere droom terug te treden als ambassadeur in Madrid. Na die droom nam hij namelijk publiek stelling tegen de wapenwedloop en specifiek tegen het Starwars programma van de Amerikaanse president Reagan dat militarisering van de ruimte betekende. Deze wapenwedloop ziet hij nog steeds als een groot gevaar maar in 1986 kon hij het officiële standpunt van de Nederlandse regering niet meer naar eer en geweten uitdragen. Iets wat van hem in zijn functie als ambassadeur van Nederland wel werd verwacht. In zijn droom zag hij Christus in een kerk, hoog boven het altaar. Plotseling viel er zaagsel van het kruis en vroeg de levende lijdende Christus: „en jij, wat heb jij gedaan?” Dit veranderde het leven van de diplomaat die posten in New York, Colombo, Parijs, Bonn, Rome en Jakarta had

bekleed. Nu zijn vrouw bijna dezelfde woorden gebruikte, werd Altes hier wellicht aan herinnerd en diezelfde dag nog belde hij zijn moslim collega in Londen: „Ik zei: Saba, we moeten iets doen. Ze was direct enthousiast. Ik heb contact gezocht met Jan ter Laak die toen secretaris van Pax Christi was en zo ook betrokken bij Bosnië. Jan kende een aantal mensen en was goed geïnformeerd. Daarna heb ik de secretaris generaal in New York gebeld en vervolgens is hier in Den Haag een bijeenkomst belegd. Daar werd besloten dat er een kleine missie naar Sarajevo zou gaan voor gesprekken. In het najaar van 1996 hebben die gesprekken plaatsgevonden, iedere keer onder vier ogen met de afgevaardigde van de drie grootste religies. De vraag die wij voorlegden was: „denkt u ook niet dat het tijd is geworden dat u bij elkaar komt voor gesprekken in plaats van elkaar naar het leven te staan? Bent u bereid samen met uw collega's de problemen in dit land het hoofd te bieden?”

WCRP

Toen de WCRP-delegatie daadwerkelijk naar Sarajevo, de hoofdstad van Bosnië-Herzegovina ging, betrad de WCRP daarmee een nieuw werkterrein: dat van conflicttransformatie. Later zal in dit artikel hierbij uitgebreid worden stilgestaan. Eerst is het van belang het ontstaan van de WCRP te bekijken en de ontwikkeling van de organisatie te bestuderen.

Leiders mobiliseren

De WCRP is wereldwijd de grootste internationale organisatie op het terrein van interreli-

gieuze dialoog die zich richt op het werken aan vrede. Op haar website noemt de WCRP zich een coalitie van vertegenwoordigers van de grootste wereldreligies. Daarbij is het opvallende van de WCRP dat ze werkt met de mensen uit de top, met bekende leiders, gezaghebbende mensen die ze wil mobiliseren om uiteindelijk op lokaal niveau verandering te kunnen bewerkstelligen. De gedachte hierbij is dat toonaangevende leiders zichtbaar zijn en vaak een zekere vorm van vertrouwen genieten. Als zij laten zien in staat te zijn om de interreligieuze dialoog en interreligieuze samenwerking aan te gaan, dan demonstreren zij als het ware de mogelijkheden hierin voor de hele gemeenschap. Deze coalitie van religieuze leiders profileert zich vervolgens niet als een religieus maar als een 'seculier' onafhankelijk platform dat actiegericht is en projectmatig op verschillende terreinen religieuze gemeenschappen mobiliseert om zich in te zetten voor vredesopbouw.

De naam van de organisatie is enige tijd geleden veranderd in Religions for Peace. De oude naam World Conference of Religions for Peace zou door het woord 'conferentie' de suggestie wekken dat het hier om een tijdelijk project ging.

De officiële start van de organisatie was tijdens een wereldconferentie van religieuze leiders in Kyoto in Japan, gehouden van 16 tot 21 oktober 1970. Maar het grote animo voor deze bijeenkomst kwam voort uit drie eerder gehouden conferenties: de eerste bijeenkomst van religieuze leiders in de geschiedenis in 1893 in Chicago en twee in de Verenigde Sta-

ten: in 1964 in New York en 1966 in Washington.

1970 Kyoto

Het succes van deze bijeenkomsten gaf hoop voor de mogelijkheid om een wereldwijde conferentie te organiseren en dat gebeurde dus in 1970 in Kyoto. Deze conferentie resulteerde in een declaratie waarin werd gesteld dat „The work initiated by Kyoto should be continued in the form of an inter-religious body called the World Conference of Religions for Peace. In Kyoto werd ook besloten tot de oprichting van een internationaal hoofdkantoor van waaruit nationale en regionale afdelingen gesteund zouden worden. De taken waarvoor de WCRP zich gesteld zag waren: het vestigen van nationale en regionale afdelingen van de WCRP; het samenroepen en verbinden van religieuze gemeenschappen op breed organisatorisch niveau; het initiëren van interreligieus engagement met geschikte internationale en intergouvernementele partners en het ontwerpen en opzetten van programma's voor multireligieuze dialoog voor vrede. Daarbij is steeds het uitgangspunt dat religieuze gemeenschappen zeer geschikte organisaties zijn om mee te werken omdat zij miljoenen gelovigen verbinden en verschillen kunnen overbruggen qua ras, klasse en nationaliteit. „Religions for Peace helps these communities unleash their enormous potential for common action.” Het hoofdkantoor van de WCRP bevindt zich in New York en heeft 40 deelkantoren over de hele wereld. Momenteel werkt de organisatie op verschillende ter-

reinen aan het bouwen van vrede: ontwapening en veiligheid, ontwikkeling en ecologie, kind en familie, mensenrechten en vredeseducatie.

Geschiedenis

Toen de WCRP-afgevaardigden, waaronder Edy Korthals Altes, in Bosnië-Herzegovina aankwamen, was het daar inmiddels drie jaar oorlog. De oorlog werd gevoerd tussen moslims, Serviërs en Kroaten, die ieder vochten om het behoud van eigen gebied of streefden naar de inlijving van gebieden bij Servië en Kroatië. Bosnië-Herzegovina vormde na de Tweede Wereldoorlog samen met Servië, Kroatië, Macedonië, Vojvodina, Kosovo, Montenegro en Slovenië de socialistische federatie Joegoslavië. Deze federatie stond onder de charismatische leiding van Jozeph Broz Tito die streefde naar eenheid door nationalistische, etnische en religieuze gevoelens te onderdrukken. Hij verbood iedere uiting van nationalisme en religie en hoopte op eenheid en broederschap in een land waarin iedereen zich 'Joegoslaaf' wilde noemen en niet Servier, Kroaat of moslim. Maar na zijn dood viel dit Joegoslavië uiteen. De oorzaken van het ontstaan van de oorlog moeten worden gezocht in het machtsvacuüm dat na de dood van Tito in 1980 was ontstaan, in de val van het communisme na de val van de muur in Berlijn en de succesvolle democratische bewegingen van Oost-Europa. Toen de Oost – West tegenstelling wegviel, kwam ook een einde aan de speciale internationale positie die Joegoslavië ten tijde van de Koude Oorlog

had vanwege de eigenzinnige houding van Tito richting Rusland. Als niet-gebonden land met een redelijk open vorm van socialisme vormde Joegoslavië een brug tussen Oost en West en dat leverde het land een belangrijke hoeveelheid subsidies van de Westerse landen op. Na de val van de muur was dit voorbij. Een grote strop omdat de economische malaise van het land steeds groter werd. Kortom: na de dood van Tito viel alles wat die identiteit maakte, ineen. Een 'nieuwe' identiteit werd gevonden in nationalisme en de wens tot zelfbeschikking van de afzonderlijke republieken. Slovenië was de eerste republiek die haar onafhankelijkheid uitriep en daarmee begon de oorlog omdat geen enkele republiek etnisch homogeen was. De oorlog betekende dan ook het begin van etnische zuivering. Maar waarom was het nu juist de etnische en religieuze identiteit die zich in het conflict manifesteerde en waardoor de Bosnische oorlog achteraf een etnisch of religieus conflict wordt genoemd?

Religieus conflict?

Was de invloed van religieuze leiders zo groot dat deze de gang van het conflict bepaalden en zou je dus kunnen spreken van een religieus conflict? Edy Korthals Altes meent van niet. Hij ziet de manipulatie van politieke leiders als oorzaak van het conflict en verzet zich daarmee ook tegen de opvatting dat er in Bosnië sprake was van een religieus conflict. „Door de verstrengeling tussen de nationale en religieuze etniciteit zijn religies heel sterk betrokken geraakt, misbruikt geworden door politici die geen enkele band meer hadden met

de bron. Milosovic en Karadzic en al die andere lieden komen uit de populistische school en waren antireligieus. Religie stond aan het eind van het communistische bewind op een heel laag pitje. Een kleine minderheid deed nog aan religie want de dikke deken van het communisme had religie er onder gehouden.”

Provocatie

Korthals Altes beschrijft het provocerende vernietigen van moskeen door Milosovic om de moslims te vernederen. Hierop moest wel worden gereageerd, vindt hij. „Als je een lauwe moslim bent of een lauwe christen en jouw moskee wordt in brand gestoken en tegenstellingen met andere groepen aangezet dan krijg je een verheviging van de religieuze component. Ineens werden kinderen zich bewust: jij bent een moslim, jij bent een christen.” Maar waarom lieten de Balkanvolkeren zich op deze manier manipuleren? Zeker in Bosnië leefden de verschillende groepen dicht naast elkaar, werd er met elkaar getrouwd. Alle Balkanvolken stamden zelfs af van een zelfde etnische groep: de Zuid Slaven. Was de ervaring van jarenlange vriendschap tussen moslim en katholiek niet belangrijker dan grote woorden van schreeuwende politici?

Etnie en religie

Mary Kaldor wijst er op dat religie het belangrijkste verschil vormde tussen de inderdaad etnisch nauw verwante groepen. Dit hangt samen met de Ottomaanse tijd waarin minderheden niet werden geregistreerd als etnische groepen maar als religieuze groepen.

Een millet was een gebied waar een bepaalde religieuze gemeenschap woonde en men werd gedwongen te kiezen. Hierdoor kwamen etniciteit en religie dicht bij elkaar te liggen. Ook kijkt Mary Kaldor naar de erfenis van Titos. Het werd al duidelijk dat Tito iedere uiting van etniciteit en religie verbood en zijn onderdanen zoet probeerde te houden door decentralisatie. Als er ergens een oprisping was van nationalistische uitingen sloeg hij die neer maar gaf de republieken vervolgens wel meer macht: ‘verdeel en heers’. Een multicultureel Joegoslavië volgens Tito was politieke organisatie langs nationale lijnen, dus etnische groepen evenveel macht geven zodat ze met elkaar in evenwicht zijn. Maar op deze manier creëerde Tito een situatie waarin alleen het nationalisme het enige legitieme debat was dat werd toegestaan en etniciteit werd geïnstitutionaliseerd. Dus toen het zover was gekomen dat het socialisme geen houdbaar politiek model bood, er armoede en ontevredenheid was en de media de sentimenten van mensen manipuleerden en er ook geen charismatische jonge politieke leiders in staat waren een alternatief te bieden tegen de campagne van Milosovic en Karadzic, toen vroeg men zich af: wie moet er nu voor mij zorgen? En toen schoof in Joegoslavië de etnische groep naar voren als iets waarop men kon terugvallen. Omdat andere politieke uitdagingen niet waren toegestaan, was het nationalisme de enige uitweg. Men wist gewoon niet anders. En op die onzekerheid speelde leiders als Milosovic en Karadzic handig in.

Religieuze leiders

Duidelijk werd dat de sterke verwevenheid van religie en etniciteit op de Balkan – onder andere een erfenis van het Ottomaanse millet-systeem - er voor zorgde dat religie prominent aanwezig leek in het conflict. Duidelijk werd ook dat Edy Korhals Altes zich verzet tegen de gedachte dat het conflict op de Balkan daarom een religieus conflict zou zijn. Religie werd gebruikt om de etnische verschillen die eigenlijk maar klein waren, aan te zetten. Religie vormde namelijk het belangrijkste verschil tussen de groepen en daarom was het gemakkelijk mensen hierop te manipuleren. Henry Kissinger (aangehaald door Gerard F. Powers) neemt een radicaal andere positie in dan Korhals Altes. Juist omdat de Balkanvolkeren etnisch tamelijk homogeen waren, zouden religieuze verschillen wel oorzaak moeten zijn van het conflict. Afgezien van het argument van Korhals Altes dat de religieuze factor in het conflict werd uitvergroot en gemanipuleerd, brengt Powers tegen Kissinger in dat religieuze leiders zelf het conflict niet als religieus definieerden vooral omdat religie amper aandacht had van het volk. Er was weinig religieuze betrokkenheid, Bosnië-Herzegovina was een seculier land. Wie dan stelt dat het conflict werd uitgevochten door atheïstische moslims, katholieken en Orthodoxen en dat het dus wel een religieus conflict was, heeft het volgens Powers ook bij het verkeerde eind omdat religie hiermee niet meer is dan een ‘merkje’ en niet in haar wezen serieus wordt genomen. In dit argument worden etniciteit en religie bovendien op een hoop ge-

goid. Het beste antwoord op de vraag wat de religieuze dimensie in het conflict nu precies was, komt van Powers die stelt dat het religieuze element in het conflict was dat religieuze leiders van iedere religie op verschillende manieren het opkomend nationalisme en zo de etnische haat hebben gesteund. Hoe deden deze leiders dat dan en was er verschil in de opstelling van de Katholieken, Servisch Orthodoxen en de Moslims?

Katholiek, moslim en orthodox

Powers heeft de verschillende opstellingen van de religieuze leiders tijdens de oorlog bestudeerd. Hij bekeek hoe religieuze leiders van de drie groepen spraken over de oorzaken van het conflict en hoe zij spraken over de betekenis van zelfbeschikking voor de verschillende groepen. Hij concludeert dat de Kroatische katholieken en de moslims in Bosnië de oorzaak van het conflict legden bij de Servische agressie. De oorlog werd gevoerd om zich tegen die agressie te verdedigen. De uitspraken van de katholieken en moslims over het ‘waarom’ van zelfbeschikking verschillen enigszins al is de overeenkomst dat beiden zelfbeschikking zagen als een bevrijding van het communisme en dus hoop op vrijheid van religie. Meer dan de moslims die pas sinds 1970 een erkende nationale groep zijn, heeft de katholieke kerk historisch gezien de idee van een onafhankelijk Kroatië gesteund waarbij ze Kroatië definieerde als religieus en cultureel katholiek. Powers noemt dit echter een zwakke vorm van etnisch nationalisme die voortkwam uit historische ontwikke-

lingen. Want tegelijkertijd heeft de Katholieke kerk zich tegen etnische zuiveringen uitgesproken en ook tegen het opdelen van Bosnië in etnisch homogene gebieden. Dat het Vaticaan de onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië erkende noemt Powers een defensieve daad. Joegoslavië was uiteen gevallen en in Kroatië woedde een oorlog. Onafhankelijkheid leek in deze situatie de veiligste oplossing.

Net als de Kroatische katholieken zagen de moslims in Bosnië de oorlog als een legitieme verdediging tegen Servische agressie. Dit bewijst Powers door te laten zien dat de moslims leiders een multi-etnisch Bosnië steunden en net als de katholieken tegen een verdeling in etnisch homogene gebieden waren. Ook pleitten zowel katholieke als moslimleiders voor een internationale interventie om etnische zuiveringen te stoppen. De Servisch orthodoxe kerk liet echter wel een sterk etnisch nationalistisch geluid horen. De orthodoxe kerk heeft heel sterk een 'Groot Servië' gesteund waarbij religieuze leiders samenwerkten met sterk nationalistisch politieke leiders door Serviërs aan te sporen te vluchten uit gebieden die niet Servisch homogeen waren. Dit wordt ondersteund door het feit dat de politiek met groot succes religieuze symbolen misbruikte voor politieke propaganda. De oorlog werd door de Servisch orthodoxe leiders ook gezien als een burgeroorlog waarbij de Serviërs zouden worden aangevallen en verdreven van het grondgebied dat eigenlijk van oudsher aan haar toebehoorde. Daarbij werd sterk gerefereerd aan de mythe van de

slag op het Merelveld waar de Serviërs van de Turken verloren maar waar het verhaal ontstond dat de Servische Prins Lazar koos voor de nederlaag zodat hij een hemels koninkrijk verdiende. Dat hemels koninkrijk zou nu aanbreken en alle Serviërs zouden weer terug kunnen keren naar hun thuisland. Powers concludeert dan ook dat „The Serbian Orthodox Church bears the heaviest responsibility for it's failure to clearly speak out.”

Interreligieuze raad

Hoe verliep de ontmoeting van Korthals Altes en zijn collega's van de WCRP met de religieuze leiders in Sarajevo in 1996? Wat was de aanpak van de WCRP? Korthals Altes: „De eerste die werd benaderd was de moslimleider Mustafa Cerić. Een indrukwekkende ontmoeting. Onze vraag was: vindt u ook niet dat de tijd rijp is dat u met de andere religieuze leiders bij elkaar komt in plaats van elkaar naar het leven te staan. Bent u bereid samen met uw collega's deze problemen het hoofd te bieden? Cerić was een paar minuten stil en zei toen: „Ik kan het niet. Ik ben dood van binnen. Mijn vrouw is vermoord voor mijn ogen. Mijn twee kinderen zijn doodgeschoten en mijn moeder is op een vreselijke manier gemarteld. Ik ben kapot. Ik kan dat niet. Maar als jullie als WCRP op een neutraal terrein een basis creëren en mijn collega's doen ook mee ter wille van de toekomst en de nieuwe generatie, dan doe ik mee.” De WCRP voerde afzonderlijke gesprekken met de orthodoxen, met de katholieken en met Jacob Vinci, leider van de joodse gemeenschap. Alle vier de lei-

ders reageerden positief en volgens Korthals Altes hing dit samen met het feit dat ze met de moslimleider waren begonnen. De Moslims in Bosnië hadden zwaar geleden. De medewerking van hun kant stimuleerden de anderen ook mee te doen. De joodse leider Jacob Vinci, die de meest neutrale partij in het geheel vormde, nam op verzoek van Korthals Altes vervolgens het initiatief om een ontmoeting van de vier religieuze leiders te organiseren. Die ontmoeting vond uiteindelijk op 9 juni 1997 plaats en resulteerde in een verklaring die de naam Shared Moral Commitment kreeg. Daarin verklaren de moslimleider Mustafa Ceric, de Metropoliet Dabrobosanski Nikolaj, Vinko Puljic Aartsbisschop van Sarajevo en de Joodse leider Jakob Finci vooral te willen staan voor de menselijke waarde en wijzen zij haat gebaseerd op etnische en religieuze verschillen af. Ze erkennen de verschillen tussen de religies maar tegelijkertijd geven ze aan dat „Our religious and spiritual traditions hold many values in common and that these values can provide an authentic basis for mutual esteem, cooperation and free common living in Bosnia Herzegovina.” Korthals Altes: „Die verklaring was voor ons een ontroerend moment. De oproep tot haat werd omgezet tot een oproep voor vrede.”

Conflictransformatie

In dit artikel werd al eerder aangegeven dat het project van de WCRP in Bosnië nieuw was omdat de organisatie zich hiermee direct met conflict transformatie ging bezighouden. De WCRP ontwikkelde een nieuwe metho-

diek die ze op haar website uitgebreid beschrijft. De kern van de methodiek is dat een WCRP-delegatie lokaal en nationaal gaat praten met religieuze leiders en met hen interreligieuze raden probeert te vormen. Langs deze weg wil de WCRP religieuze gemeenschappen mobiliseren tot ‘effective agents for peaceful change’ Deze interreligieuze raden waarin religieuze leiders van alle ‘betrokken’ religies elkaar ontmoeten, kunnen zo etnische en religieuze barricades tussen gemeenschappen helpen doorbreken doordat leiders zich als voorbeeld voor de gemeenschap opwerpen. Daarbij is het belangrijk dat de raden niet religieus zijn maar neutraal en seculier. De gemene deler is dat iedere religieuze leider ervan overtuigd is dat religieuze gemeenschappen een groot potentieel hebben om aan vrede te werken omdat ze sociaal, moreel en spiritueel uitstekend zijn uitgerust. Religieuze gemeenschappen zijn vaak zeer goed georganiseerd en hebben in bijna ieder dorp een kerk, moskee of tempel. Daarbij zijn er vaak al goed lopende communicatiekanalen, zijn mensen uit verschillende klassen betrokken en wordt een grote groep mensen bereikt. De manier waarop de WCRP haar methode van conflict transformatie op haar website presenteert is uiteraard zeer positief. Dat de WCRP in zich in haar methode richt op de religieuze leiders kan positief worden opgevat omdat zij vaak bekend zijn en vertrouwen genieten.

Religieuze leiders

Maar wat als religieuze leiders uitspraken doen als dat de Servisch orthodoxe patriarch

Pavle deed in een brief aan Lord Carrington: „It is time it was understood that the victims of genocide and their previous and perhaps future executioners cannot live together any longer. After the Second World War nobody forced the Jews to live with the Germans in the same state. The Serbs, however, were forced to live with the Croats.” Dezelfde Pavle zette op 9 juni 1997, zes jaar later, zijn handtekening onder het Statement of Shared Moral Commitment. Wie gelooft hem? Korthals Altes ziet het zo: „Dit is inderdaad een heel moeilijk punt. Maar toch is deze man overtuigd geraakt van een andere weg. Ons ging het niet om een politieke oplossing. Wij wilden vechten voor aandacht voor de menselijkheid, voor mensenrechten en vrijheid. Dat benadrukten wij uit geloof. En zij, als religieuze mensen dachten ook: deze haat moet stoppen. Die brief werd in een eerdere fase geschreven. Toen wij begonnen was de grote vechtpartij voorbij en blijkbaar was er sprake van een ander bewustzijn. Dat neemt niet weg dat er op lokaal niveau veel weerstand was: er werden moskeeu verbrand en christenen werden vermoord. En inderdaad, Ceric kreeg te horen: ‘jij zit met die verdomde christenen aan tafel en wij worden vermoord.’ Dit project ging dus niet van een leien dakje. Maar wij gingen door. We gingen door met de financiering en met het werk maar we wisten dat de godsdiensten steeds onder druk kwamen van de realiteit van het land. Dus op topniveau lukte het met elkaar te spreken maar op een ander niveau kreeg je te horen: rotzakken zus en rotzakken zo. Het was heel moei-

lijk om in die zinderende haat door te dringen naar de basis. Maar daartoe zijn een aantal heel interessante initiatieven gekomen.” Altes laat een publicatie zien die ontstond na een wedstrijd tussen duizenden kinderen waarbij de opdracht was een gedicht te maken over de toekomst. Kinderen van iedere etnische groep stuurden gedichten in en werkten samen aan de publicatie. Korthals Altes wil aangeven dat de WCRP een „voortdurende strijd voerde waarbij ze aankoersten op het effect op grassroot niveau.” De publicatie met de kindergedichten werd ontwikkeld in één van de vijf werkgroepen die projecten ontwikkelden om in de breedte van de Bosnische samenleving de interreligieuze samenwerking handen en voeten te geven. Zo was er een Legal Expert Working Group’ een Women’s Working Group, een Youth Working Group, een Religious Education Working Group en een Media Working Group. Wat het effect van de projecten is, blijkt moeilijk te meten, zo meldt de website van de WCRP. Korthals Altes pleit zelf voor een betere evaluatie door de WCRP. Dat gebeurt te weinig, vindt hij.

Christen

In zijn boek Europa Ontwaak! Over de noodzaak van spirituele vernieuwing is Korthals Altes heel open over zijn grote geloof in de God van de Bijbel en het leven en lijden van Jezus Christus. Wat betekent dit geloof in de ontmoeting met anders gelovigen bij zijn werk voor de WCRP en in Bosnië? „Jezus Christus is voor mij de Weg de Waarheid en het Leven. In mijn leven is er een Weg gewe-

zen die ik probeer strompelend te gaan. Door dat gaan heb ik iets ontdekt wat je waarheid noemt en leven. Maar dat betekent niet dat ik in gesprek met een moslim zal zeggen: jij hebt het fout want jij gelooft niet in Jezus. Een collega uit India zei eens tijdens een WCRP vergadering dat wij zijn als de spaken van een wiel: het lijkt alsof de afstand tussen verschillende gelovigen niet te overbruggen is. Maar als je verder afdaalt naar de spil van het wiel dan begin je elkaar te herkennen. De essentie van interreligieuze dialoog is voor mij om samen, vanuit geloof, met anderen gericht te zijn op problemen die de mensheid bedreigen en daar oplossingen voor te zoeken in die zin dat het menselijk bestaan wordt gediend. Dialoog is je samen richten op een probleem dat de menselijkheid bedreigt. En wanneer je dat samen aanpakt dan gebeurt er wat.’’

Conclusie

Duidelijk werd dat de WCRP zich bij haar werk in Bosnië-Herzegovina concentreert op het mobiliseren van religieuze leiders en de vorming van Interreligieuze Raden die een platform vormen waarop de religieuze leiders samenwerken in vredesprojecten. Daarbij is in dit artikel bekeken wat de plaats van religie in Bosnië-Herzegovina was en wat de politieke situatie voor die plaats betekende. Duidelijk werd dat aan het einde van communistisch Joegoslavië religie een zeer kleine rol speelde en weinig mensen betrokken waren bij een religieuze gemeenschap. Toch was religie duidelijk aanwezig in het politieke discours en mensen lieten zich door religieuze propaganda

mobiliseren. Dit terwijl religie en etniciteit juist zo sterk waren onderdrukt tijdens de Tito-periode. Tegelijkertijd probeerde Tito zijn onderdanen zoet te houden door decentralisatie en dus steeds meer macht bij de republieken te leggen. Dit Check en Balance-systeem zorgde er uiteindelijk echter voor dat nationalisme het enige legitieme debat was dat werd toegestaan. Ook religieuze leiders deden mee aan dit debat en zetten aan tot haat richting andere minderheden. Vooral de Servisch orthodoxe kerk maakte zich hier schuldig aan. Wat betreft de moslims en de katholieken was er sprake van een ‘soft’ nationalistische houding die vooral voortkwam uit de wens tot godsdienstvrijheid en de angst voor Servische agressie. Echter, de grootste groep religieuze leiders riepen op tot eenheid en keurde het fanatieke extremisme af. Met het programma van Conflicttransformatie dat gedurende de oorlog in Bosnië werd ontwikkeld richtte de WCRP zich tot religieuze leiders met de vraag Interreligieuze Raden te vormen om zo te demonstreren dat samenwerking mogelijk is. Religieuze gemeenschappen hebben een enorm potentieel aan sociale, morele en spirituele krachten die een belangrijke rol kunnen spelen bij vredesopbouw. Toch blijkt dat de historische werkelijkheid het werk van de WCRP op grassroot niveau zeer moeilijk maakt. Religieuze leiders worden niet serieus genomen, er wordt met het verleden geschermd. Maar hier laat de WCRP zich volgens Korthals Altes niet door normeren. In eerste instantie stond ik sceptisch tegenover de functie die religieuze leiders kunnen ver-

vullen voor de ontmoeting tussen gelovigen. Dit artikel laat aan de ene kant zien dat die achterdocht juist is. Ceric kreeg te horen dat hij dan wel mooi aan tafel zat met een Servisch Orthodoxe maar dat er in dorpen Moslims werden vermoord. Ook was het in Bosnië zo dat religieuze leiders weinig invloed hadden en er vaak helemaal niet naar hen werd geluisterd. Toch laat Korthals Altes zien dat religieuze leiders ook als voorbeeld kunnen dienen voor de religieuze gemeenschap: ze genieten bekendheid en soms vertrouwen waarmee ze kunnen doordringen op grassroot niveau. In Bosnië zijn vanuit de Interreligieuze Raden verschillende initiatieven ontwikkeld die doordrongen tot de gewone burger. Het voorbeeld van het gedichten project werd

genoemd. Ook denk ik dat het commitment van religieuze leiders met de verklaring Shared Moral Commitment veel betekende. Religieuze leiders kwamen zo openlijk terug van hun eerdere haat. Tenslotte zijn structuren van religieuze gemeenschappen nu eenmaal zo dat ze altijd een leider, voorganger of priester hebben maar dat deze tegelijkertijd altijd in contact met de gemeenschap staat. Die structuur is krachtig en moet niet worden ontkend en daarom geeft het werk van de WCRP in Bosnië aan dat commitment van religieuze leiders aan vredesopbouw de eerste steen kan zijn voor de ontmoeting van individuele gelovigen en de bereidheid om opnieuw samen te leven op het kleinste niveau.

Over de (on)partijdigheid van God

Piet Kruizinga

Soms wordt er gevochten langs godsdienstige grenzen. De vijand is de anders-gelovige en omgekeerd. Kan de interreligieuze dialoog een rol spelen tijdens en na beëindiging van zo'n conflict. Kan zij bijdragen aan een duurzame vrede? Een korte beschrijving van enkele ervaringen van het Interkerkelijk Vredesberaad hierbij.

1 Vragen

Wat is het nut van een interreligieuze dialoog? Wat voegt het toe aan onszelf en onze samenleving? Natuurlijk, we kunnen op die manier veel van elkaar leren. En daardoor wellicht meer van elkaar leren begrijpen en misschien zelfs waarderen. Het kan leiden tot persoonlijke verdieping en verrijking. Misschien kunnen we er wel gelukkiger van worden. De interreligieuze dialoog is ongetwijfeld voor veel mensen waardevol en noodzakelijk.

Maar kan het ons gedrag veranderen? Kan deze dialoog leiden tot een andere houding die we ten opzichte van de anders-gelovigen innemen? Verbeterd het de kwaliteit van onze samenleving? En hoe staat dat in samenlevingen die ernstig zijn ontwricht door gewapende conflicten, burgeroorlog en wederzijdse moordpartijen? Als die anders-gelovige tegelijk de vijand was of is? Waar de frontlijnen gelijk lopen met de godsdienstgrenzen? Kan de interreligieuze dialoog dan bijdragen tot

reductie van het conflict, tot deëscalatie ervan? Of wellicht tot verzoening en toenadering, tot een samen-weer-verder?

In dit artikel gaat het om die laatste vragen. Als de strijd gaat tussen christenen en moslims. Of tussen rooms-katholieke en orthodoxe christenen. Of tussen wisselende coalities van deze groepen. Kan de religie dan een rol spelen bij de beheersing of beslechting van zo'n conflict? Welke ervaringen zijn daarmee opgedaan en welke voorlopige lessen kunnen daaruit worden getrokken? Daar gaat het hier over aan de hand van enkele concrete ervaringen waarbij het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) de laatste jaren betrokken is in voormalig Joegoslavië, vooral in de huidige republieken Bosnië-Herzegovina en Macedonië.

De opzet is als volgt: er wordt een aantal concrete projecten, waaraan het IKV meewerkt, in voormalig Joegoslavië nader beschreven. Eerst een poging om in Tuzla, Bosnië-Herzegovina een gestructureerde vorm van interreligieuze dialoog op te zetten en te onderhouden. Dan de beschrijving van enkele recente activiteiten op dit punt in Macedonië evenals een eerste poging daartoe in Servië. Vervolgens enige aanvullende ervaringen en kanttekeningen. Tenslotte enkele suggesties.

2 Tuzla en de Grupa Most

In 1990 werd mede op voorstel van het IKV in Praag de Helsinki Citizens Assembly (HCA) opgericht. Doel was het oprichten en in standhouden van de maatschappelijke middengroepen. In oktober 1995 vond de algeme-

ne vergadering van de HCA plaats in Tuzla, Bosnië-Herzegovina. Onder de Nederlandse deelnemers was een medewerkster van Vluchtelingenwerk uit Schiedam en een predikant van een SoW-gemeente uit Alphen a/d Rijn. Tijdens die bijeenkomst ontstond het plan om iets te gaan doen aan het isolement van de mensen uit Tuzla. Samen met een medewerkster van het IKV werd na afloop van de conferentie contact gezocht met de drie plaatselijke geestelijke leiders: de islamitische imam, de rooms-katholieke geestelijke en de servisch-orthodoxe pope. Zij toonden zich enthousiast en enkele maanden later, in maart 1996 werd er in Nederland de Grupa Most (brug-groep in het Servo-kroatisch) opgericht. Later werd de dit een officiële stichting. Doelstelling ervan was het leggen van contacten tussen de religieuze gemeenschappen van Tuzla enerzijds en Alphen a/d Rijn en Schiedam anderzijds. De daarbij gehanteerde trefwoorden waren: ontmoeting, wederkerigheid, bemoediging, verheldering en assistentie. In januari 1998 werd in Tuzla met steun van het IKV de Grupa Most Tuzla opgericht. Sinds zijn ontstaan heeft de Grupa Most een drietal activiteiten ontplooid.

In de eerste plaats het organiseren van ontmoetingen tussen jongeren uit Tuzla en Alphen a/d Rijn-Schiedam. Elk jaar was er, te beginnen in 1999, in de zomermaanden een groep van 8-13 jongeren, vergezeld door enkele volwassen begeleiders, een week of twee over en weer te gast. De delegatie uit Tuzla was steeds "gemengd" samengesteld: zoveel

mogelijk gelijke aantallen moslims, rooms-katholieken en servisch-orthodoxen. De delegaties uit Nederland bestonden uit protestanten en sinds de aansluiting van een rk-parochie in Alphen a/d Rijn bij de Grupa Most Nederland, katholieken. Dank zij de goede contacten die inmiddels met de Turkse moskeeën in Schiedam en Alphen a/d/ Rijn waren ontstaan, reisde de laatste twee keer ook een Nederlandse moslim-jongere mee naar Tuzla. De bezoeken in Nederland verliepen volgens een vooraf geprogrammeerd patroon. Gesprekken met leeftijdsgenoten, bezoeken aan kerken en moskeeën en, natuurlijk, een rondvaart door de Amsterdamse grachten. De huisvesting was voornamelijk bij gastgezinnen, zo mogelijk bij iemand die al eens aan een dergelijke reis had deelgenomen. (zie BEGRIP 3/2004).

De jongeren-uitwisselingen kregen veel bijval en publiciteit. Vooral in de beginjaren was het geen probleem voldoende deelnemers te vinden. De laatste jaren verliep de werving moeilijker. Daar kwam nog bij, dat de organisatie van Bosnische kant de laatste jaren te wensen overliet. Soms was er geen of slechts een summier programma gemaakt en moest men het hebben van improvisatie. De vanzelfsprekendheid van het doorgaan van deze jongeren-uitwisselingen is daarmee op de tocht komen te staan.

De tweede groep activiteiten bestond uit het houden van een aantal seminars tussen Grupa Most-leden uit Nederland, hun Bosnische counter-parts en leden van de drie religieuze gemeenschappen in Tuzla rond een concreet

actueel thema. De seminars werden in Tuzla gehouden, veelal in combinatie met bezoeken in het kader van een jongerenuitwisseling dan wel bestuurscontacten over en weer. Ook bij deze activiteiten was er sprake van een actieve participatie van de zijde van het IKV.

Vermeldenswaard in dit verband is nog een bezoek dat door de drie religieuze leiders uit Tuzla werd gebracht aan Grupa Most Nederland tijdens de vredesweek van 2001. Bezoeken werden gebracht aan o.a. plaatselijke kerken, het IKV, Kerkinactie, de Raad van Kerken en enkele politici. Ook rond dit bezoek was er vrij veel publiciteit. Tijdens het bezoek werd de idee besproken van een meer permanente gezamenlijke activiteit in Tuzla. Toen werd de basis gelegd voor de volgende groep activiteiten.

Deze bestond uit de oprichting van een permanent International Multireligious Center Most (IMCM). Dat gebeurde begin februari 2003 als een gezamenlijke activiteit van Grupa Most en het IKV. In Bosnië werd rond die tijd een officiële Stichting IMCM opgericht. Op de oprichtingsvergadering waren ongeveer dertig personen, tien van elke religie, aanwezig. Het gezamenlijk persbericht van het IKV en Grupa Most van 3.2.2003 maakte melding van een ambitieuze opzet: Het ontmoetings- en dienstencentrum moet een zichtbaar, merkbaar en tastbaar symbool van vrede, verzoening en goede wil worden, een aanbod vanuit de religieuze gemeenschappen aan de gehele bevolking van Tuzla .....aan de mensen in Bosnië en Europa. Het bestuur van de

stichting IMCM stelt voor om klein te beginnen vanuit een bescheiden te huren kantoor met vrijwilligers en een kleine staf van beroepskrachten. Een internationaal adviseur, mede mogelijk gemaakt door het IKV, zal voor de noodzakelijke begeleiding zorgen. Het bestuur van het IMCM wil starten met de volgende activiteiten:

- lezingen met openbare discussies, om de inwoners van Tuzla kennis te laten maken met elkaars religie en het onderlinge respect te bevorderen;
- inventarisatie van de problemen waarmee jongeren kampen in deze tijden van economische uitzichtloosheid. Vooral verslavingsproblemen...;
- hulp aan mensen die dagelijks lijden onder geweld, vaak gerelateerd aan of voortkomend uit recente oorlogservaringen;
- interreligieuze seminars voor mensen uit heel Bosnië, over mensenrechten, ecologie, democratisering enz.

Afgesproken werd dat er een proefperiode van een jaar zou worden aangehouden, voordat er een besluit zou worden genomen over eventuele uitbreiding van activiteiten en/of het bouwen van een centrum.

Het IKV droeg voor het grootste deel bij aan de financiering van deze activiteiten. De regionale vertegenwoordigers van IKV hebben steeds met raad en daad terzijdegestaan.

De feitelijke start van het centrum ging met de nodige praktische problemen gepaard. Het begon al met het plan van de Bosniers om een

nieuw centrum te laten bouwen. Een volgend probleem ontstond bij de selectie van de stafkrachten. Dat wilden de Bosniers zelf doen en zij wensten geen Nederlandse inmenging. Uiteindelijk werd in de zomer van 2004 een tweetal stafleden aangesteld (waaronder een dochter van de imam) en een bescheiden kantoor gehuurd. In oktober 2004 vond er te Tuzla een eerste evaluatie plaats. Er waren vragen gerezen over de financiële afwikkeling, de stafbezetting en het gebrek aan initiatieven. Deze ontmoeting verliep moeizaam. Het dagelijks bestuur van Grupa Most Tuzla had geen tijd. Van de oorspronkelijke drie religieuze leiders (uit 2001) was alleen de imam nog dezelfde. De RK-geestelijke was vervangen en zijn opvolger woont niet meer in Tuzla. De nieuwe pope was op zich wel enthousiast, maar had een grote ervaringsachterstand. En de imam had zijn houding in negatieve zin veranderd. Vanwege deze situatie kwam de financiering onder druk te staan.

Begeleiding

De activiteiten van de Stichting Grupa Most werden begeleid door een intensieve publiciteitscampagne. Er verschenen steeds persberichten en nieuwsbrieven. Momenteel staat een honderdtal adressen op de verzendlijst: kerkelijke en andere organisaties alsmede geïnteresseerde particulieren. Op het Internet staat nog steeds een informatieve website. Van de bezoeken van de jongerengroepen werd regelmatig in plaatselijke en landelijke media bericht.

Einde project en evaluatie

De definitieve evaluatie vond plaats in januari 2006. Besloten werd om alle activiteiten te staken. Als belangrijkste oorzaak voor het afblazen van het project werd het grote cultuurverschil tussen Nederland en Bosnië gezien. De grote verschillen in cultuur voor wat betreft het al dan niet nakomen van afspraken, de afwezigheid financiële verantwoordingen, het ontbreken van een planmatige organisatie, de rol van leiders in combinatie met de inzet van vrijwilligers en het bevoordelen van de “eigen” groep, maakten het onmogelijk om nog verder met elkaar samen te werken. Ondanks dat alles werd er ook een aantal zaken als zeer positief genoemd: aan Nederlandse zijde was er veel geleerd over de situatie in Bosnië en het wel en wee van haar bewoners. De jeugduitwisselingen werden als verrijkend ervaren. De concrete ontmoeting met de Bosniërs hebben veel bijgedragen aan een beter begrip en inzicht in de complexiteit van de Bosnische oorlogen. Het ook stopzetten van de jongerenuitwisselingen leidde bij een aantal Schiedamse jongeren tot enig onbegrip. Wellicht worden enkele contacten in de toekomst -op persoonlijke titel- voortgezet.

3 Macedonië

In het recente verleden is het IKV betrokken bij een aantal activiteiten op het vlak van de interreligieuze dialoog in Macedonië. De context in dit land was een geheel andere dan in bijvoorbeeld Bosnië-Herzegovina of Kroatië. Weliswaar kent ook Macedonië een etnisch gemengde bevolking (65 % Slavisch, 25%

Albanees, 5% Turks en ongeveer 3% Roma) maar er was geen grootschalige oorlog gevoerd met de bijbehorende moordpartijen en etnische zuiveringen. De situatie was dus in verhouding tot die andere Balkan-landen minder problematisch. Maar ook in Macedonië is gevochten. In de lente van 2001 waren strijders van het Albanese Bevrijdingsfront (UCK) het land binnengetrokken en hadden enkele keren slag geleverd met Macedonische ordetroepen. Maar al in augustus van dat jaar werd er onder grote internationale druk een vredesakkoord gesloten tussen de Macedonische regering en vertegenwoordigers van de Albanese minderheid. In dat akkoord werd afgesproken dat bestuur en regelgeving meer op de multi-etnische samenstelling van de Macedonische bevolking zouden worden afgestemd. Maar ondanks het akkoord en de daarop volgende veranderingen bleef de spanning hevig. Vooral tussen de Albanesen en de Slaven in het noordoosten van het land, waar de meeste Albanesen wonen. Maar ook de positie van de Turken en de Roma bleef onder druk staan. De etnische tegenstellingen werden doorvertaald naar interreligieuze spanningen. De grote meerderheid van de Albanesen is moslim, de Slaven zijn veelal macedonisch-orthodox, de Turken moslim en onder de Roma bevinden zich nogal wat protestantse en katholieke christenen.

Dan de activiteiten van het IKV, samen met lokale partners uitgevoerd. In de eerste plaats het Inter-ethnic Project in Gostivar (IPG), een stad in het noordwesten van het land met een

Albanese meerderheid. Het IPG is in 2000 opgericht als een gemeenschappelijk initiatief van enkele burgers uit Gostivar en het IKV. Het doel ervan is om de interetnische verhouding ter plaatse te verbeteren. Sinds zijn ontstaan heeft het IPG een groot aantal activiteiten ondernomen variërend van het opzetten van een schaakclub voor senioren, het verwijderen van zwerfafval en het uitgeven van een tweewekelijkse krant in de drie talen die daar gesproken worden, het Macedonisch, Alba-nees en Turks. Op het vlak van de interreligieuze dialoog heeft het IPG in Gostivar de restauratie van het stedelijke kerkhof, dat ernstig vervallen was geraakt, ter hand genomen. Dit kerkhof bestaat uit een moslimdeel en een christelijk deel, gescheiden door een breed zandpad. Voordat de werkzaamheden begonnen, werd er een interreligieuze plechtigheid gehouden waar de imam en de macedonisch-orthodoxe pope hun zegen gaven over dit werk. Vervolgens hebben vrijwilligers van beide godsdiensten het kerkhof weer op orde gebracht door bijv. de graven schoon te maken en een waterleiding aan te leggen. Door dit project hadden de pope en de imam weer voor het eerst sinds jaren contact met elkaar en is er een basis gelegd voor een groeiende toenadering tussen beide geloofsgenootschappen.

Het succes van het IPG leidde tot de oprichting van een soortgelijke organisatie (IPK) in Kumanovo, een stad in het oosten van Macedonië met een overwegend Slavische bevolking. Tijdens de schermutselingen van de len-

te van 2001 was daar stevig gevochten en vele kerken en moskeeën waren beschadigd of vernietigd. Anders dan in Gostivar hadden de mensen dus traumatiserende oorlogservaringen opgedaan en was het klimaat voor een inter-etnische en interreligieuze dialoog veel ongunstiger. Daarom kwam dit IPK-project moeizaam van de grond. Zo was er in het begin sprake van regelrechte tegenwerking van de zijde van de orthodoxe kerk. Toch is er een poging gedaan om de communicatie over en weer op gang brengen. Er is een boek gemaakt met foto's van religieuze gebouwen, symbolen en voorwerpen met de daarbij behorende verklarende teksten. Op die manier konden kennis nemen van de opvallende kenmerken van elkaars religie met de achtergronden ervan. Het boek werd verspreid via het gemeentehuis, kerken en moskeeën en vond gretig aftrek.

Een derde activiteit had betrekking op de inspraak bij een voorstel tot wijziging van de (grond)wet. In de grondwet heeft de Macedonisch-orthodoxe kerk een speciale, bevoorrechte, positie. Na de gevechten in het voorjaar van 2001 werd er een akkoord gesloten waarin onder meer opgenomen werd dat ook andere godsdiensten met name in de grondwet zouden worden opgenomen. Op het ontwerp voor een nieuwe wettekst kwam veel commentaar omdat daarin de speciale positie van de Macedonisch-orthodoxe kerk werd gehandhaafd. Mede op initiatief van het IKV werd er een uitgebreide lobby in gang gezet. In augustus 2003 werden in een aantal plaat-

sen, op neutraal terrein, bijeenkomsten gehouden. Deelnemers waren vertegenwoordigers van de verschillende geloofsgemeenschappen. Onderwerp was het wetsontwerp en de kritiek daarop. In oktober 2003 werd er een grote landelijke bijeenkomst gehouden van religieuze vertegenwoordigers uit het hele land met sprekers uit binnen- en buitenland, pers etc. De voorzitter van de staatscommissie die het wetsontwerp had gemaakt lichtte het voorstel toe en ging met de zaal in debat. Het resultaat was dat het wetsontwerp is ingetrokken en er een nieuw voorstel zal komen nadat de vertegenwoordigers van de religieuze gemeenschappen in de gelegenheid waren gesteld om hun mening te geven.

De vierde activiteit was het organiseren van een cursus voor een vijftiental geestelijken uit Macedonië bij het Hendrik Kraemer Instituut (HKI) in Oegstgeest. Dat gebeurde in de tweede helft van 2005. Initiatiefnemers waren het IKV, Kerkinactie en het HKI. Het ging om jonge geestelijken in middenposities. Deze keuze was bewust. Men ging ervan uit dat hogergeplaatste functionarissen vaak vastgeroest zijn door hun positie en een echte dialoog tussen de deelnemers daardoor niet van de grond zou komen. De deelnemers kwamen uit de moslimgemeenschap (6), macedonisch-orthodoxe kerk (6) en enkele protestantse kerken (3). De cursus werd georganiseerd vanuit de vooronderstelling dat religie een belangrijke rol kan spelen bij de opbouw van een vreedzame samenleving. Het doel was dan ook om de deelnemers te bemoedigen om

actief deel te nemen aan het maatschappelijke veranderingsproces door de religie in te zetten voor verzoening in plaats van geweld. De deelnemers zullen begin 2006 opnieuw bij elkaar komen in Macedonië.

4 Servië en Kosovo

In 2004 vroeg het IKV zich af of er ook in Servië en Kosovo mogelijkheden waren voor religieuze dialoog, verzoening tussen de godsdiensten en of er überhaupt vrijheid van godsdienst en godsdienstige uitingen was. Om daar achter te komen vond er begin mei 2004 een fact-finding mission plaats van het IKV, Pax Christi en het Nederlandse Helsinki Comité. Er werd gesproken met tal van overheidsfunctionarissen, religieuze leiders, vertegenwoordigers van mensenrechtengroepen en andere niet-gouvernementele organisaties en met mensen werkzaam op universiteiten. De conclusies waren redelijk positief en de aanbeveling na afloop van de reis luidde dan ook dat er mogelijkheden voor concrete actie waren. Dat gold met name voor Servië en in veel mindere mate voor Kosovo. Kort voor het bezoek van de delegatie aan Kosovo waren er uitbarstingen van geweld geweest als gevolg waarvan vele orthodoxe kerken waren aangevallen en verwoest. Bovendien waren de gesprekspartners tamelijk nieuw voor elkaar. Daardoor, in deze situatie van dreiging en wantrouwen, was er bij de betrokken religieuze leiders weinig of geen bereidheid een dialoog te starten.

In Servië werden contacten gelegd met een orthodoxe pope, die bereid werd gevonden om

de nodige initiatieven te nemen. Het betrof een redacteur van het blad van de Servisch-orthodoxe kerk, die bereid was om een poging te wagen. De man werd echter ziek maar was in de zomer van 2005 in zoverre hersteld, dat een nieuwe poging wordt gewaagd. Het IKV denkt aan een eerste opzet die bestaat uit het organiseren van een multireligieuze ronde tafelconferentie in een bisdom dat openstaat voor een dergelijke activiteit. Dit met de gedachte dat als er van het begin af aan weerstand is van de zijde van de grootste kerk, de servisch-orthodoxe, een goede dialoog niet van de grond kan komen.

5 Persoonlijke ervaringen van (ex) IKV-ers:

“Op de Balkan en in de Kaukasus functioneren godsdienst en religie anders dan bijvoorbeeld in Westeuropa. Men behoort tot een geloofsgemeenschap door geboorte. Van een vrije keuze is vrijwel geen sprake. Men maakt dan ook automatisch deel uit van de betreffende kerkelijke organisatie. En men accepteert dus het gezag van de geestelijke, de priester of de imam. Op godsdienstig gebied en tijdens de grote levensmomenten als geboorte, huwelijk en dood, is hij de autoriteit. Als je dus een gesprek wilt openen over zaken als godsdienst en oorlog, dan kun je niet om die geestelijke heen. Zo gaat dat in die streken. Al vele eeuwen lang.”

“Daar sta je dan. Op een kerkhof, ergens in Bosnië. Een gesneuvelde jongeman wordt begraven. De hele familie met neven en nichten, opa's en oma's, staat er huilend bij. De

geestelijke voert het woord. Waar moet hij over praten? Over de waanzin van de oorlog, die ook dit leven gekost heeft? Over de zinloosheid van het sneuvelen? Over de wandaden die misschien ook door de dode zijn begaan? Nee, natuurlijk niet. Als hij en de nabestaanden worden geconfronteerd met de laatste vragen van leven en dood, dan verbleekt de werkelijkheid. En dus gaat het over andere dingen.”

Dan gaat het inderdaad over andere dingen. Over heldenmoed. Het ultieme offer, gebracht voor het vaderland. Een voorbeeld voor anderen. Een geliefde, die nooit vergeten zal worden. Niet zijn daden, niet zijn sterven. De geestelijke zal hem letterlijk en figuurlijk de hemel in prijzen. Ongeveer zoals ook wij dat plegen te doen.

Die geestelijke kan niet anders, ook al zou hij diep in zijn hart wel willen. Hij vervult zijn taak; hij is functionaris. Hij doet zijn plicht; datgene wat de nabestaanden en zijn geloofsgemeenschap van hem verwachten. Als hij het anders zou doen, dan verzaakt hij niet alleen zijn taak tegenover de familie van de dode, hij verliest ook het gezag en het draagvlak van zijn gemeenschap. Zijn baan en bestaanszekerheid staan dan op de tocht.

“Kerkleiders? Conferenties? Vooral in het begin van de Balkan-oorlog werden er regelmatig interreligieuze conferenties belegd. Gefinancierd vanuit Westeuropa. Vaak gehouden op een min of meer neutrale plek. Georganiseerd vanuit de opvatting dat als religie zo'n

grote rol speelde bij het ontstaan en verloop van de oorlogen, die religie ook een deel van de oplossing zou kunnen zijn. Als de steun van de godsdienst zou ophouden, en de vrede zou worden gepreikt, dan zou het conflict kunnen worden beëindigd. Zeker als de kerkleiders daarbij voorop zouden gaan. Zo was ik begin jaren negentig in Marienborn, Slovenië, met kerkleiders uit de katholieke, orthodoxe en moslim hoek. Na enkele dagen praten zou er normaal gesproken een gemeenschappelijke slotverklaring moeten komen. Zo gaat dat met dit soort conferenties. Maar uit ervaring weet ik, dat zulke verklaringen niets voorstellen. De scherpe kantjes zijn ervan afgesleten en er staan alleen dingen in, waar iedereen het mee eens kan zijn. Dat men voor vrede is en tegen oorlog enzo. Dus ik stelde voor om het zonder gezamenlijke schriftelijke slotverklaring te doen en ieder voor zichzelf te laten spreken. Aldus geschiedde. Toen kwam de Sloveense TV. Ze wilden de drie belangrijkste geestelijk leiders graag hand in hand in beeld. Ook dat gebeurde. Iedereen sprak kort voor de camera. De katholieke en de moslim spraken enkele mooie en bemoedigende woorden. Toen kwam de orthodox aan het woord. Hij bedankte voor de gastvrijheid en zijn uitnodiging voor het bijwonen van de conferentie, maar wees vervolgens op de huichelachtigheid en de leugens van de imam, die hier wel mooie woorden sprak, maar wiens praktijk een gans andere was. Daarmee werd de persconferentie beëindigd. Na afloop sprak ik de orthodoxe gezagsdrager aan: waarom heb je dat gedaan? Zijn antwoord was even duidelijk

als ontluisterend: ik kan hier wel aardige dingen over de anderen zeggen, en ik kan ze nog eens menen ook, maar ik ga nu naar huis. En daar is alles anders. Ook kerkleiders zijn in die landen publieke functionarissen met een specifieke positie en een dito plicht. Als ze daaraan geen gevolg geven worden ze ontslagen of verliezen hun draagvlak. Allemaal, zonder uitzondering, zitten ze gevangen in die positie en ze kunnen zich daarvan niet bevrijden. Hun bestaan is verbonden met die van hun zuil. Alleen de toppen van die zuilen spreken wel eens met elkaar. Vrijblijvend”.

5 Besluit

De rol van de godsdienst bij het ontstaan, verloop en verwerken van gewelddadige conflicten is van tijd en plaats verschillend. De recente oorlogen op de Balkan werden in de eerste plaats gevoerd door etnisch-nationale groepen. In het geval van Bosnië-Herzegovina lag dat gecompliceerder. De daar levende moslims, de Bosniakken, zijn immers etnisch Slavisch net als hun vijanden, de Serviërs en de Kroaten. Toch keerden ze zich tegen elkaar. Dat leidde tot een verbreding van de Bosniak-moslims. Er kwam steun uit andere landen: geld voor de herbouw van de verwoeste moskeeën en gewapende strijders die de jhaad tegen de christenen voerden. In mindere mate gebeurde hetzelfde in de andere landen. Ook daar heeft de oorlog geleid tot een versterking van de positie van de overheersende godsdienstige richting. Tijdens het verloop van de strijd werd het geloof als wapen in de strijd geworpen. Priesters en imams

zegenden de wapens. Kerken, klooster en moskees waren als symbolen van de ander vaak doelwit van geweld. De religie functioneerde als katalysator en als draagvlak voor de strijd. In zo'n situatie is het volgens het IKV problematisch om dezelfde godsdienst in te zetten als een instrument voor vrede. De ervaringen met vooral het Tuzla-project lijken deze opvatting te ondersteunen. Een redelijke mate van succes zoals die in Macedonië is behaald, is wellicht in niet onaanzienlijke mate te danken aan het feit dat de samenleving daar nog niet de schok van oorlogsomstandigheden had ondergaan. De onderlinge verhoudingen zijn er niet zo gespannen als op de rest van de Balkan.

De IKV-ervaringen in voormalig Joegoslavië zijn tot nu toe naar mijn mening nog ontoereikend om er lessen voor de toekomst uit te trekken. Daarvoor is er te weinig ervaring opgedaan. Toch wil ik een poging doen door enkele randvoorwaarden voor een interreligieuze dialoog in ex-conflictgebieden te noemen.

Een dergelijke dialoog heeft in ieder geval de actieve steun van de plaatselijke religieuze leiders nodig. Dat geldt vooral in die gebieden waar deze leiders ook in publiek opzicht een zekere mate van gezag hebben. In crisis-situaties vallen gewone gelovigen immers vaak terug op hun leiders, die steun en troost kunnen bieden in de moeilijke tijden.

De dialoog heeft een duidelijke en alom bekende doelstelling nodig. Die moet door alle initiatiefnemers van te voren zijn overeenge-

komen. Er mag zelfs geen verdenking van een dubbele agenda ontstaan. Die doelstelling kan heel concreet zijn, zoals het repareren van elkaars gebedshuizen, maar ook abstract, zoals het over en weer kweken van vertrouwen. Als er maar overeenstemming over is en men er zich tijdens de interreligieuze interactie aan houdt.

Betrek bij de dialoog een derde partij en maak gebruik van neutrale plaatsen en gelegenheden. De derde partij heeft een andere horizon en een ander referentiekader

en kan daardoor het proces beter bewaken en eventueel interveniëren. De aanwezigheid van een derde draagt ook bij aan het neutrale karakter van de dialoog en geeft een buffer bij verstoringen.

Tenslotte: leg de lat niet te hoog. In een uiterst gecompliceerde situatie, een maatschappij ontwricht en getraumatiseerd door de verschrikkingen van de oorlog, is elk succes op dit punt al een overwinning. Hoe klein ook. Kleinschalige activiteiten zijn gemakkelijker te organiseren. Ze zijn goedkoper en het is gemakkelijker om er deelnemers voor te vinden. Als het fout gaat, is de schade slechts gering. En als het goed gaat, kunnen ze als best-practice een belangrijke symboolwaarde vertegenwoordigen.

Wat het IKV betreft: verzoening door religie is een van hun uitgangspunten en strategieën. Het is daarom aan te bevelen dat het IKV blijft onderzoeken en proberen. De tot nu toe door het IKV en anderen (zoals Pax Cristi Nederland) op dit punt opgedane ervaringen kunnen daarbij tot steun zijn.

Gesprek met imam Nermin Černić

M.H. Vorthoren

Er wonen naar schatting 20.000 tot 25.000 Bosniërs in Nederland. Enkele duizenden kwamen in de jaren '70 als gastarbeider hier naar toe, maar het grootste deel kwam vanwege de oorlog in de jaren '90. De moslims, ofwel de 'Bosniaks', hebben een landelijke federatie gesticht: de Islamitische Vereniging van Bosniaks in Nederland (IVBN). Verspreid over Nederland zijn hierbij in totaal zes verenigingen aangesloten. De Bosnische moskee in Rotterdam (Islamitisch Cultureel Centrum Selam) is de enige daarvan met een eigen gebouw en een vaste imam. Van de Rotterdamse vereniging zijn ongeveer 700 gezinnen lid.

Voor een ander perspectief op de verhoudingen in Bosnië tussen de diverse bevolkingsgroepen, sprak ik in Rotterdam met imam Nermin Černić (40). De imam is vanaf 2005 in Nederland. Hoewel hij inmiddels al wat Nederlands heeft geleerd op de inburgeringscursus, was voor dit gesprek een tolk geen overbodige luxe. Die rol werd vervuld door Enes Srndić, die zelf ook de imamopleiding in Bosnië voltooide, maar meteen daarna, vlak voor het uitbreken van de oorlog naar Nederland vluchtte. Na de oorlog keerde hij terug naar Bosnië als kapitein in het Nederlandse leger, waarvoor hij eveneens als tolk optrad.

Op dit moment werkt hij voor de douane op Schiphol. Af en toe valt hij in voor de imam.

Kunt u allereerst iets over uw eigen achtergrond vertellen?

'Ik heb in Sarajevo de madrasa, zeg maar de middelbare islamitische opleiding, voltooid. Dat is een van de oudste opleidingen in Europa: ze bestaat al 450 jaar, zonder onderbreking. Daarna heb ik mijn opleiding vervolgd aan het 1000 jaar oude instituut Al Azhar in Caïro. Ik heb daar gestudeerd aan de faculteit Arabische taal, op de afdeling geschiedenis en civilisatie. Nadat ik die opleiding in 1990 heb voltooid, ben ik teruggegaan naar Sarajevo en heb daar twee jaar als imam gewerkt. In 1993 ging op de madrasa in Tuzla werken als geschiedenisleraar. Na drie jaar keerde ik weer

terug naar Sarajevo, waar ik ging werken bij het kabinet van de groot-mufti (reis) Cerić, op de afdeling protocol. Dat hield in dat ik mij onder meer bezig hield met het behandelen van brieven, het voorbereiden van bezoeken door de groot-mufti, eventuele waarneming bij vergaderingen etcetera. De oorlog heb ik dus gedeeltelijk in Tuzla en gedeeltelijk in Sarajevo doorgebracht. In 2005 ben ik naar Rotterdam gekomen.'

Welke rol speelde religie volgens u in de oorlog in Bosnië?

'Ik geloof wel dat wij vanwege onze religie vermoord zijn. De beste manier om dat te illu-

streren is het feit dat mannen hun broek moesten laten zakken, om te bepalen of ze moslim waren. Het maakte niet uit of je bijvoorbeeld naar de moskee ging, puur op basis van je naam en overige uiterlijke kenmerken werd je ingedeeld. In de tijd van het communistische regime werd religie uiteraard onderdrukt en na de val van dat regime was er ineens veel vrijheid. De diverse godsdiensten in Joegoslavië gingen zich toen steeds meer manifesteren. Maar het ging in de oorlog niet alleen om religie, ook om etnische groepen die tegenover elkaar stonden, ook binnen Bosnië.'

En welke rol speelden religieuze organisaties en leiders daarin?

'Vanuit de islamitische organisatie in Bosnië is gezegd dat we verplicht waren om onze eigen eer en geloof te beschermen, te verdedigen. Zij hebben niet, zoals sommige Servisch-orthodoxe geestelijken bijvoorbeeld, kanonnen gezegend. Het verschil wordt wel duidelijk als je het aantal kapot geschoten moskee-

en vergelijkt met het aantal kapot geschoten kerken. Alleen in enkele kleine dorpen zijn er incidenten geweest, zijn kerken vernield. In Sarajevo is bijvoorbeeld geen enkele kerk vernield. Dat komt voort uit de oproep van de mufti's en de groot-mufti om respect te tonen voor de kerken. In Bradina is tijdens de oorlog een moskee gebouwd door Bosnische militairen, die gedeeltelijk op grond staat die eigendom is van een Serviër. Deze moskee heeft de islamitische vereniging nooit willen erkennen als eigendom en toen de eigenaar van de grond zich meldde, heeft de groot-mufti opdracht gegeven aan de leger-mufti om de moskee te verplaatsen. Dat is een paar jaar geleden ook gebeurd. Terwijl aan de andere kant in Divić, in de buurt van Tuzla, waar 99,9% van de bevolking moslim was, de moslims zijn verjaagd, de moskee is vernietigd en op die plaats in 1995 een kerk is gebouwd. Hoewel er nu weer moslims en geen Serviërs meer wonen en er geen diensten in de kerk worden gehouden, wil de Servisch-orthodoxe kerk het gebouw niet verplaatsen. De islamitische vereniging heeft zelfs aangeboden om eraan mee te betalen. Vlakbij Srebrenica is na de oorlog een kerk gebouwd in de tuin van een moslimvrouw. Zij is teruggekeerd en probeert via de rechtbank de kerk uit haar tuin weg te krijgen, maar de kerk staat er nog steeds. In totaal zijn er in heel Bosnië 1100 à 1200 moskeeën vernield. Door moslims vernielde kerken zijn op een hand te tellen, vanwege de oproep van moslimleiders dat te respecteren. De hoofdimam van de grootste moskee in Sarajevo heeft nooit opgeroepen tot

wraak, wel tot berechting van de daders. De groot-mufti heeft zijn best gedaan om het interreligieuze contact weer tot stand te brengen. Met steun van de joodse leider is daarvoor commitment gekomen. Voor de oorlog was er geen orgaan voor interreligieuze dialoog, maar wel wederzijds respect. Bij de opening van nieuwe moskeeën werden bijvoorbeeld kerkleiders ook uitgenodigd en andersom ook. Verder was uitwisseling tussen de theologische faculteiten in Sarajevo, met name met de rooms-katholieke opleiding.’

Bent u bekend met projecten op het gebied van interreligieuze dialoog die door of in samenwerking met internationale organisaties als het IKV, Pax Christi en het WCRP zijn of nog worden uitgevoerd?

‘Van Grupa Most heb ik bijvoorbeeld wel gehoord. Het is belangrijk dat zulke organisaties proberen dat op te zetten en lokaal zijn er ook wel successen, maar je moet niet te veel willen. Vaak gaat het in het begin heel snel en goed, maar wordt het later moeilijker. Het heeft wel tot contact en gesprekken geleid, maar je moet het niet te snel willen. Vooral op hoger niveau gaat het wel goed, maar de praktijk van alledag waar mensen in leven is weerbarstig.’

Tolk

Op dit punt wil onze tolk, Enes, graag iets aanvullen: ‘Het zijn projecten met de beste bedoelingen, maar zo vlak na de oorlog is het toch moeilijk. Het grootste probleem is dat

Karadžić en Mladić nog niet zijn opgepakt en vooral dat ze door een meerderheid van de Bosnische Serviërs nog steeds als helden worden gezien. Dan is dialoog heel moeilijk. De mensen hebben wel iets anders aan hun hoofd. Het kan soms een beetje naïef geredeneerd zijn, vanuit het Nederlandse poldermodel. Projecten om te vergeten zijn gedoemd om te mislukken, maar projecten met het doel om weer naast elkaar te kunnen leven, kunnen slagen. Maar dat geldt alleen voor mensen waarvan je zeker weet dat ze geen bloed aan hun handen hebben.’

Čanić vervolgt: ‘Op hoog niveau is er wel samenwerking tussen de drie godsdiensten (of soms vier, met de joodse bevolkingsgroep). Er is bijvoorbeeld een gedeeld belang om een wet tot stand te brengen over de religieuze gemeenschappen. Ook wordt samengewerkt in het teruggeven van eigendommen, met name grond, die tijdens het communisme zijn weggenomen van kerken of moskeeën. De mensen wonen nu wel naast elkaar, met een soort tolerantie, maar je merkt wel dat waar de moslims in de meerderheid zijn, er meer vrijheid is voor de andere twee godsdiensten dan andersom, waar Serviërs of Kroaten in de meerderheid zijn. Mensen gaan dan ook niet zo snel terug naar de plaats waar ze vandaan komen als de situatie daar zo is. In het algemeen is de communicatie met de rooms-katholieke kerk beter, met uitzondering van plaatsen waar het conflict zich juist afspeelde tussen moslims en rooms-katholieken, zoals in Mostar.’

Denkt u dat religie een rol kan of moet spelen in de verzoening tussen bevolkingsgroepen?

‘Als je de uitgangspunten van religie bekijkt, gaat het erom een gezond denkend individu, een mens te vormen. Op basis daarvan zou religie een rol kunnen spelen daarbij. Maar hoeveel mensen houden zich nog aan de voorschriften van de religies? Dat is persoonlijk. De religieuze leiders besteden er wel tijd aan, maar het is op die manier een soort symptoombestrijding: als er zich incidenten voordoen, komen ze met een verklaring om het te veroordelen, soms ook gezamenlijk, dat hangt af van de zaak in kwestie. Er was bijvoorbeeld een voorval waarbij een moslim een rooms-katholieke familie heeft vermoord, met kerst. De groot-mufti heeft dat meteen veroordeeld: zo’n daad gaat tegen de islam in, het is moord, en niemand heeft het recht om een moord te plegen. Anderzijds zijn er incidenten geweest waarbij men verwachtte dat de andere religieuze leiders zo zouden optreden, maar het niet gebeurde. Bijvoorbeeld toen de eerste steen werd gelegd voor de wederopbouw van de moskee in Banja Luka (in het dominant Servische deel van Bosnië), toen is er een aanval geweest door een groep nationalistische Serviërs. Hierop is geen reactie van de Servisch-orthodoxe kerk gekomen. In een ander geval is een mufti beschoten en gewond geraakt, toen hij met het offerfeest een graf bezocht in een gebied waar de meerderheid Kroatisch is.

Ook daarop is geen reactie gekomen van religieuze leiders. Wat ook tot onbegrip leidt, is dat de Servisch-orthodoxe en rooms-katholieke kerk op het hoogste niveau uitspraken doen dat er te veel moskeeën worden gebouwd en dat moslims radicaliseren. Er worden inderdaad veel moskeeën gebouwd, maar het komt nog niet eens in de buurt van het aantal dat vernield is. En ja, ze worden gebouwd met financiële steun uit moslimlanden, maar dat wil niet zeggen dat moslims radicaliseren. Ze gaan wel meer hun geloof waarderen, maar daar zou je juist blij mee moeten zijn, want dan gaan ze het ook beter begrijpen. Groot-mufti Cerić hamert in ieder geval op samenwerking, niet alleen in Bosnië, maar ook in Europa.’

De Bosnische moskee in Rotterdam is zelf betrokken bij een uitwisseling met een protestantse kerk in hetzelfde deel van Rotterdam en u neemt zelf ook deel aan de ontmoetingen. Wat vindt u van de dialoog hier in Nederland? ‘Het is belangrijk om ervaringen met elkaar uit te wisselen. Het zijn eigenlijk onze burens, we moeten geen vreemden voor elkaar zijn. In Bosnië heeft het interreligieuze beraad een soort woordenboek uitgebracht met de betekenis van begrippen uit de diverse religieuze tradities. Zoiets zou in Nederland ook goed zijn, om meer van elkaar te begrijpen.’

Dank u wel voor uw medewerking.

Kerk en moskee in Rotterdam

Moslims van her en der

Godsdienst en Staat

Dit was het onderwerp van de Journées d'Arras, sinds 1978 een jaarlijks terugkerende informele ontmoeting tussen christenen in Europa die bezig zijn met de interreligieuze dialoog. Zoals meestal de laatste jaren waren ook nu veel landen en kerken (katholiek, protestant, orthodox, anglicaans) vertegenwoordigd. Het gastland was België (Hasselt, Genk) en de gastheer Simon Lambregs, redactielid van BEGRIP en zeer actief op het plaatselijk en regionaal niveau. We konden dan ook ter plaatse kennis maken met een Marokkaanse

en Turkse moskee en een bezoek brengen aan een uniek project, het Abrahamhuis in Genk, waar moslims en christenen zeer intensief samenwerken. Wat opviel in het stadhuis van Genk was de ontspannen sfeer en goede verstandhouding tussen alle maatschappelijke instellingen (en kerken) om buitenlanders te laten inburgeren zonder dwang, maar onder efficiënte begeleiding.

De verscheidenheid van Europese landen maakte ons ook bewust van de uiteenlopende situaties waarin kerk en moskee zich bevinden in elk land. In Duitsland is de band tussen de

grote erkende kerken en de staat positief, met mogelijkheden van samenwerking. In Frankrijk is de scheiding van kerk en staat het meest duidelijk maar desondanks heeft de Staat vorig jaar aangestuurd op een moslim raad en werden bisschoppen geraadpleegd bij een nieuwe immigratiewet. In België waar het katholicisme tanende is, lijken politici steeds meer interesse te tonen voor de islam. De Church of England mag dan officieel politieke invloed uitoefenen op de staat, ze krijgt daarvoor geen greep op de publieke geldkraan. Daarnaast kwam de status van de islam t.o.v. de staat ter sprake en de mogelijkheden van moslims om als minderheid te integreren. Een moslim theoloog Mahi Jacob, een geestesverwant van Tariq Ramadaan, gaf een boeiende uiteenzetting over dilemma's en oplossingen om moslim en Belg te zijn vanuit islamitisch perspectief.

Veel vragen bleven onbeantwoord: moet de kerk haar vaak bijzondere zo niet dominante positie t.o.v. de staat laten varen of delen met andere godsdiensten? Hoe verhouden zich godsdienstrechten en mensenrechten? Moeten christenen en moslims samenwerken om een secularistische agenda te bestrijden? Wat kunnen we leren van de Deense spotprenten-affaire?

Het was goed samen te zijn, te discussiëren, samen te bidden. Velen voelen zich in hun werk niet erkend en ontdekten medestanders. Volgend jaar is Polen (Gdansk) de plaats van bijeenkomst. – P. Reesink

Talen naar God

Gregoriaanse zang verwelkomt ons. Wij gaan het tiende jaar van onze bijeenkomsten in. Wij, een groep van moslims en christenen, geboeid door spiritualiteit en mystiek, die een paar maal per jaar samen bidden en mediteren op teksten uit ons beider tradities. Wij openen vandaag met enkele christelijke verzen, zoals "Tot U in de hoge richt ik mijn geest....steeds weer zoeken mijn ogen naar U", en een gedicht over stilte en meditatie, dat de stilte "een

tweestemmig lied" noemt "waarin God en de mens elkaar raken".

Een moslim en een christen lezen om beurten teksten uit koran en bijbel, alsmede van Rumi en Eckehart. "God is de Ene. Hij is....de schepper....de bron van vrede....de onweersaanbare, de bezitter van grootsheid". "Hij is ontfermend en genadig – lankmoedig en overvloedig in vriendschap en trouw". "(Hij is) zoals Mijn dienaar denkt dat Ik ben". "(Maar alleen als de ziel) om God haar ik laat schieten en alle dingen laat varen, dan vindt zij zich terug in God". De meditatie hierna verloopt in stilte, slechts begeleid door nu en dan een paar woorden van één der onzen. Wij vormen een kring. Door onze voeten maken wij contact met de aarde. In ons midden is God. Hij ziet ons aan. Hij houdt van ons. Hij draagt ons. Onze liefde voor God overstijgt onze verschillen. Hij vult onze harten. Hij wordt het oog waarmee wij zien en de handen waarmee wij doen.

Na deze meditatie wisselen wij reacties uit. Een greep uit wat ik heb beluisterd. De geciteerde teksten zijn een hartekreet tot God. Wij willen ons openstellen voor Hem. Maar op inkeer moet inzet volgen. Wij moeten Gods Woord doen in de wereld. Wij moeten niet alleen in meditatie maar ook in het dagelijkse leven staan voor God. Wij moeten elkaar zien zoals God ons ziet, onderling barmhartig zijn en verzoeningsgezind, zelfs voor onze vijanden. Ons ik laten schieten, betekent liefhebben wat wij van God ontvangen, ongeacht of ons dat persoonlijk nu goed dan wel slecht lijkt, en ons verantwoordelijk weten daar iets moois van te maken. God heeft alleen onze handen. Met een doea, een islamitisch smeekgebed, besluiten wij ons samenzijn. - Jan Landheer

Voortrekkersrol Bisschoppen

De rooms-katholieke bisschoppen willen een voortrekkersrol vervullen in de interreligieuze dialoog. Dat schrijven ze in hun brief over missie in de 21e eeuw, die bisschop Tiny

Muskens van Breda dinsdag 30 mei in Utrecht presenteerde.

Muskens zei de dialoog met het boeddhisme belangrijker te vinden dan die met de islam. Met instemming citeerde hij de vermaarde theoloog Romano Guardini, die in de jaren vijftig voorspelde dat van de huidige godsdiensten op de lange duur alleen het christendom en het boeddhisme zullen overblijven. "Beide godsdiensten beginnen met de vraag naar het lijden. Beide reiken de mens een weg van en naar verlossing aan."

De dialoog met moslims in Nederland, hoe nodig ook, stuit volgens Muskens steeds op problemen in de wereldwijde islam, zoals het gebrek aan godsdienstvrijheid, het verbod op geloofsafval en de gewelddadige aspecten van de islam. Bron: IKON mei 2006

Vijf(tien) jaar later

In 2001 berichtte BEGRIP "Touwtrekken om de Julianakerk" nr. 1 bl. 12-15 over de onfortuinlijke gang van zaken rond de Julianakerk in Den Haag en het diaconale inloopcentrum de Paardenberg.

De vele vrijwilligers van dit centrum, opgericht in 1991, zagen een praktische aanpak wel zitten. Er werden maaltijden georganiseerd, die voorzagen in een behoefte. En geleidelijk begonnen de mensen binnen te druppelen. Dat heeft wel even geduurd. De eerste jaren zaten de vrijwilligers elkaar wel eens aan te kijken: 'Waarvoor zitten we hier eigenlijk?' Maar toen kwam de loop erin van buurtgenoten, en ook van daklozen en drugsverslaafden. Eerst eigenlijk alleen van autochtone Nederlanders, maar geleidelijk ook mensen van allochtone afkomst, die vaak ook uitstekende vrijwilligers blijken te zijn om het werk draaiende te houden. Bovendien kwam er een uitdeelpunt van voedselpakketten van de Voedselbank, dat voor de nodige aanloop zorgt.

Inmiddels is het gebouw geen eigendom meer van de kerkelijke gemeente. De gemeente Den Haag heeft het gekocht, fraai gerestaureerd en

geschikt gemaakt voor allerlei buurtgerichte activiteiten. Daarbij willen we als kerk ook graag ons partijtje meeblazen. Stek - voor stad en kerk - is de organisatie die het Paardenbergproject uitvoert, in opdracht van de diaconie. Naast het onderhouden van contacten met buurtorganisaties, gericht op het bewoonbaar maken en houden van de omgeving, willen we vooral relaties leggen met aanhangers van andere godsdiensten en overtuigingen: waarin kunnen we elkaar vinden en elkaar aanvullen? Als kerkelijke organisatie zullen we daarbij uiteraard onze christelijke overtuiging niet onder stoelen of banken steken, maar tegelijkertijd willen we ook open staan voor wat anderen te zeggen hebben. Na de (her)opening van de (nieuwe) Paardenberg en de viering van het derde lustrum op 2 september willen we dan ook voorzichtig starten met interreligieuze vieringen, één keer per maand op zondagmorgen, waarin we zingevingsvragen en inspirerende idealen aan de orde willen stellen. Een praktische vorm van samenwerking begint al gestalte te krijgen in een project voor huiswerkbegeleiding, dat wordt opgezet samen met de Noeroel Islan Moskee in de Scheepersstraat. Zo proberen we vandaag kerk te zijn vanuit een gebouw, dat indertijd met gespaarde dubbeltjes en stuivers van gemeenteleden tot stand is gebracht, om mensen elkaar te laten ontmoeten en te inspireren vanuit hun diepste geloofsovertuiging.

Bron: Kerk in Den Haag, augustus

Cyber dialoog

"Israël is geen heilige, maar dat zijn wij Palestijnen ook niet. Beide kanten hebben gelijk én ongelijk. Arabieren zouden naar de goede kanten van Israël moeten leren kijken en Joden moeten ook de slechte kanten leren zien." Aldus een Palestijn uit Hebron op het discussieforum van 'Children of Abraham'.

Het lijkt vandaag de dag een nogal naïef project: Joodse en islamitische jongeren van over de hele wereld bij elkaar brengen. Wie heeft daar, terwijl de bommen vallen in Israël en Libanon nog zin in? Maar bij Children of

Abraham in New York gaan ze onvermoeibaar door. In de veiligheid van een besloten internetforum zal binnenkort weer een nieuwe groep Joodse en islamitische scholieren elkaar leren kennen.

Over het heden zegt Children of Abraham niet meer dan dat conflicten vreedzaam, door onderhandeling moeten worden opgelost. Want Joden en moslims, luidt de filosofie, zijn allen kinderen van aartsvader Abraham. En jongeren die nu leren hoe weinig ze van elkaar verschillen, zullen hun kinderen opvoeden zonder haat, is de hoop.

Een Zuid-Afrikaanse moslim, een Amerikaans-joodse jongen corresponderen over de politiek in het Midden Oosten. Een moslim Palestijn uit Hebron reageert: : „Israël is geen heilige, maar dat zijn wij Palestijnen ook niet. Beide kanten hebben gelijk én ongelijk. Arabieren zouden naar de goede kanten van Israël moeten leren kijken: het is een democratische staat waar Joden een plek hebben. Joden moeten de slechte kanten leren zien: soldaten slaan je soms in elkaar als je alleen maar een checkpoint voorbij wilt.”

De beheerders van het discussieforum reageren tevreden. Zij hopen dat ex-deelnemers ook na het project een verzoenende rol blijven spelen in hun landen van herkomst.

Children of Abraham heeft zo veel succes dat het binnenkort een tweede kantoor gaat opzetten in Marokko. Daarnaast wil het voortaan niet alleen digitale, maar ook fysieke ontmoetingen tussen moslims en Joden gaan organiseren. Bron: Trouw 15-08-06

Geen Abrahamitische oecumene?

Prof. Baart neemt voor Protestants Nederland afstand van Abrahamitische oecumene

„Het is onjuist om als christen te spreken over moslimbroeders. Je kunt het beter hebben over moslimburgers. Medechristenen zijn onze broeders.”

Dat zei prof. drs. C. G. Baart in Dordrecht. Hij sprak tijdens een openbare bijeenkomst van de Vereniging Protestants Nederland (een vereniging die de verdieping van de kennis van de reformatorische beginselen als doel heeft en vooral bekend is door het organiseren van reformatieherdenkingen rond 31 oktober). De samenkomst vond plaats in de historische locatie Het Hof, waar in 1572 de eerste vrije statenvergadering werd gehouden. Een bekende slogan uit die tijd was "Liever Turks dan paaps". Over de "paapse" godsdienst liet de spreker zich niet uit, wel over de "Turkse".

De oud-hoogleraar Nieuwe Testament in het Libanese Beiroet wil de moslims geen broeders noemen, omdat met "broeders" medechristenen bedoeld worden. Ook ziet hij niets in de Abrahamitische oecumene. Sommige mensen zijn van mening dat joden, christenen en islamieten elkaar zouden kunnen vinden in Abraham, de vader aller gelovigen, die zowel in de Bijbel als in de Koran op vele plaatsen voorkomt.

De oud-hoogleraar maakte duidelijk dat Abraham zowel een brugfunctie vervult naar de islam als een kloof laat zien. „God maakte met Abraham een nieuw begin, dat staat zowel in de Bijbel als in de Koran. Maar er is wel een groot verschil tussen de Bijbelse Abraham en de Ibrahim uit de Koran. Voor moslims staat Abraham aan het begin van hun godsdienst, hij is voor hen een vroege moslim. Het oude is voor hen het sterkste. Christenen kijken met Abraham vooruit naar Christus. Christus Zelf heeft verklaard (Johannes 8) dat Abraham met verheuging verlangd heeft opdat hij Zijn dag zou zien.”

Hij noemde nog een aantal verschillen. In de Bijbel is Abraham de man die door God geroepen werd, hij vond God niet zelf. In de Koran is Ibrahim de godzoeker, die tot de conclusie kwam dat er iets of iemand groter moest zijn dan de hemellichamen. Hij vond God door een spirituele speurtocht.

De Koran vermeldt ook dat Abrahams zoon Ismaël bij de offerande een rol speelde en dat Abraham in Saudi-Arabië geweest is.

Moslams hebben een heel ander wereldbeeld dan christenen, zei prof. Baart. Ze zien een tweededing in de wereld, in het ene gedeelte heerst de Koran en het andere gedeelte moet nog veroverd worden. „De islam moet een topreligie zijn. Allah is toch groter, de moskeeën zijn het hoogste. Christenen worden gedoogd, zolang zij de opmars van de islam niet hinderen.”

Prof. Baart waarschuwde zijn hoorders dat deze opvatting de ontmoeting met christenen in de weg staat. Die ontmoeting moet er wel komen, meende hij. Hij vond dat christenen zich niets moeten aantrekken van de verwijten van moslimzijde dat christenen tijdens de kruistochten en in het koloniale tijdperk verkeerde dingen gedaan hebben. „De moslams hebben minstens evenveel euveldeedaden op hun geweten.”

Het werkelijke probleem in de ontmoeting is de muur die er is tussen Mohammed/Allah en Christus. Het valt moeilijk om moslams duidelijk te maken dat Christus de Waarheid is, maar het moet toch gezegd worden, aldus prof. Baart. „Verkondig in het gesprek met hen geen halve waarheid. Zeg precies waar het op staat, maar doe het wel met liefde.”

Hij zag een aanknopingspunt in de gemeenschappelijkheid die er is tussen de Bijbel en de Koran. „Brokken van de waarheid zijn in de Koran terechtgekomen.”

Tijdens de beantwoording van vragen stelde prof. Baart dat moslams in Nederland zich bedreigd voelen door de manier van leven van veel Nederlanders. Ze voelen zich in een vijandig kamp, in oorlogsgebied, en dat verklaart mede de agressiviteit die ze soms hebben.

Bron: juni Reformatorisch Dagblad

In memoriam

Ans Schim van der Loeff-Mackaay

Ze was een van de grondlegsters van de Stichting Ontmoeting met Buitenlandse Vrouwen

(OBV). Maar al eerder, in de zestiger jaren, volgde ze de ontwikkelingen rond gastarbeid. Ze was lid van de landelijke werkgroep van de Raad van Kerken en was actief in organisaties voor vrouwenrechten. Zo was ze in die tijd vertegenwoordigster van de Nederlandse vrouwenorganisaties bij de Verenigde Naties. De positie van migrantenvrouwen in West Europa heeft ze op de voet gevolgd. Ze was een bekend spreekster op bijeenkomsten overal in het land en gaf het belang van voorzieningen van migranten aan. Samen met Jan Slomp, predikant en islamoloog, schreef en

redigeerde ze publicaties over de islam en de relaties moslams christenen.

In de jaren zeventig was ze actief lid van de interkerkelijke werkgroep Kerk en vreemdeling in Den Haag. Vanuit die werkgroep hebben Ans, Anneloes Steglich en ondergetekende intensief samengewerkt in het opzetten van een vrouwenproject, dat uiteindelijk na vijf jaar in november 1983 leidde tot de oprichting van de St. OBV. Ans heeft actief meegewerkt aan het schrijven van de statuten, heeft talloze inhoudelijke stukken geschreven, heeft in de toenmalige stuurgroep beleid mee ontwikkeld. Ook was ze medevormgeefster van de introductie cursus voor vrijwilligsters en tevens cursusleidster.

Ook na haar afscheid is ze altijd zeer betrokken gebleven en heeft ze tot 2003 de voorjaars- en najaarsbijeenkomsten gevolgd. Het waq's dan ook heel terecht dat ze bij het twin-

tigjarig bestaan van het OBV in 1998 voor haar grote inzet voor het OBV de stadspenning van de gemeente Den Haag ontving. Ze was heel trots op deze penning, die ze op een ereplaatsje op haar kamer had staan. Ze zag deze penning niet alleen als waardering voor haar inzet maar ook als waardering van de gemeentelijke overheid voor vrijwilligerswerk. Met haar overlijden op 24 april 2006 wordt een tijdperk afgesloten. Het tijdperk dat al begon in de jaren zestig van de vorige eeuw, toen het woord multicultureel nog niet was uitgevonden. Het tijdperk van bevlogen pioniers, die dankzij een groot doorzettingsvermogen en vasthoudendheid gezorgd hebben dat er aandacht en voorzieningen kwamen voor migranten en vooral voor migrantenvrouwen.

We gedenken haar in dankbaarheid.- Janny Vellekoop

Ramadan Festival 2006

Naar aanleiding van het grote succes van het Ramadan Festival 2005 wordt er in 2006 wederom een Ramadan Festival georganiseerd van 24 september tot 24 oktober 2006. De organisatie wil de positieve aspecten van de diverse Nederlandse samenleving belichten en het belang van de ontmoeting en dialoog tussen verschillende bevolkingsgroepen hierbij benadrukken. De activiteiten bestaan uit o.a. lezingen, debatten, iftar maaltijden, hospitality dinners, Ramadan Nights, reis langs religies, en speciale jongeren- en kinderactiviteiten.

Om het succes van vorig jaar voort te zetten wordt niet alleen op de activiteiten verder gebouwd, maar zal het festival zich ook over het hele land verspreiden. Is uw organisatie voornemens ook een activiteit in de Ramadan te organiseren of wilt u een activiteit bijwonen? Kijkt u dan op de website voor meer informatie: www.ramadanfestival.nl.

Vrouwelijke imams?

De mannelijke overheersing in de islamitische religieuze hiërarchie wordt in Marokko uitgedaagd door een experiment. In april van dit

jaar kregen 50 vrouwen na een opleiding als imam een consent om in Marokko te preken. Om ze niet volledig gelijk te stellen met mannelijke imams heeft men hun de titel van 'adviseurs' of murshidât (lett. leiders) gegeven.

Werkverband Moslims-Christenen

Dit werkverband, dat inmiddels 10 jaar bestaat, organiseert jaarlijks bijeenkomsten voor imams en pastores en betrokkenen bij de dialoog moslims-christenen rond actuele thema's. Begonnen in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel is het de laatste jaren verbreed met de provincies Gelderland en Utrecht. Om meer mensen in de gelegenheid te stellen mee te praten is nu afgesproken om naast een centrale jaarlijkse bijeenkomst in het voorjaar een drietal regionale bijeenkomsten te houden in het najaar (Groningen-Friesland, Drenthe-Overijssel en Gelderland-Utrecht)

De themamiddag van het Werkverband Noord- en Oost-Nederland in Deventer werd op 18 april 2006 gehouden in de mooie grote moskee van Deventer en er waren 75 deelnemers: 40 imams en 35 christenen.

Inleiders waren de Turkse attaché van Deventer, die de leiding heeft over de imams in het hele gebied en mevrouw Ineke Bakker, voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland.

De attaché wees erop dat het gemis van een goede dialoog tussen moslims en christenen een allesoverheersend probleem is. Wanneer verschillen niet geaccepteerd worden en niet vreedzaam samengeleefd wordt, blijven ook andere belangrijke problemen als armoede, honger, geweld en criminaliteit onopgelost.

Hij gaf vanuit een moslim-perspectief aan hoe over de thema's gedacht wordt. Ieder mens mag zelf in vrijheid kiezen voor een geloof. Aangezien het geloof de mens helpt om in vrede en vreugde te leven, moeten de verschil-

lende vormen van geloven beschermd worden en gerespecteerd.

Hij legde uit waarom de belediging van de profeet Mohammed onacceptabel is en vroeg om respect voor de heilige zaken van anderenmans geloof. Turkije heeft veel ervaring opgedaan tijdens het Ottomaanse rijk, nl. leren leven en geloven in vrede met vele volkeren.
– naar Piet Heemskerck

Eigen blad

Stichting Islam en Dialoog, één van bekendste islamitische organisaties in Nederland op het

terrein van interreligie, heeft sinds kort een eigen blad 'Sophia Magazine'.

In dit blad interessante interviews, reportages, activiteiten, etc. Het eerste nummer is reeds in maart verschenen, het tweede nummer zal deze maand nog verschijnen. Voor meer informatie/abonnementen:
info@islamendialoog.nl

www.islamendialoog.nl . Binnenkort zal ook de website www.sophiamagazine.nl online zijn. Bron: Islam en Dialoog

Boeken en tijdschriften

Arnulph Camps, *Even de Koran opslaan?* Pleidooi voor een beter begrip van de koran als een heilig boek. Uitg. Meinema, Zoetermeer, 2006; 104 bl. 12,50 euro

Deze postume uitgaven van Prof. Camps (1925 -2006), cf. *BEGRIP* 2006, nr.1 bl. 32-33, is in meerdere opzichten de moeite waard. Allereerst om een antwoord te krijgen op de in de titel gestelde vraag: Even de koran opslaan? Nee dus. Het boekje gaat trouwens over veel meer dan de koran, ook al lijken de negen hoofdstukken zich hiertoe te beperken. Camps' methode is interessant omdat hij laat zien hoe de koran op verschillende manieren wordt gelezen: door in Nederland bekende moslims zoals Hamza Kailani, door fundamentalisten als Abd al Wahhâb en Maudoedi, door vernieuwers zoals Arkoun en Aboe Zayd.

Het siert Camps dat hij tot vlak voor zijn dood op de hoogte bleef van recente Europese uitgaven over de politieke islam. Dit is een tweede aspect van dit boek, waarin de vele noten getuigen van de brede belezenheid van de auteur. Dit voor ieders beurs toegankelijke

boek laat veelvuldig auteurs aan het woord die vaak op de Nederlandse televisie verschenen zoals Olivier Roy, Gilles Kepel, Tariq Ramadan. Maar ook 'gewone' moslims uit Nederland komen aan het woord als Samira Abbos en Marcouche.

Tevens worden de actuele thema's van geweld en fundamentalisme besproken via de talrijke citaten (er wordt verwezen naar 113 eindnoten).

Maar Camps zou niet de theoloog van de dialoog zijn als hij niet in hoofdstuk 8 (*Europa als Leerhuis?*) en volgende de noodzaak onderstreepte van ontmoetingen met kritische moslim jongeren en intellectuelen, zonder oude polemieken te doen herleven. Ook ande-

re vormen van ontmoeting worden genoemd (bl. 80-83) zoals de sociale dialoog, de spirituele dialoog en de fundamentele of theologische dialoog. Het boek eindigt met een stille verwijzing in de titel van hoofdstuk 9 naar een eerder door Camps gepubliceerd boek: *de theologie van de paden en de wegen*, waarin elke superioriteit van godsdienst of mens wordt afgewezen.

Een klein en compact boek, de moeite waard voor ieder die op de hoogte wil blijven, katholiek, protestant of andersgelovig, van de publicaties over de islam van de laatste tien jaar.
– P. Reesink

Rome en dialoog

Michael L. Fitzgerald & John Borelli, *Interfaith Dialogue A Catholic View*, Londen: SPCK, Mary Knoll, New York, Orbis Books, 2006 255 blz £ 14.99

Wie wil weten hoe de laatste vijftientig jaar in Rome is gedacht over de dialoog in het algemeen en het gesprek met moslims in het bijzonder, moet twee boeken lezen, beide geschreven door Witte Paters. In de eerste plaats M. Borrmans, *De dialoog tussen christenen en moslims. Een terreinverkenning*. Het verscheen voor het eerst in 1981 in het Frans, maar werd in vele talen vertaald, ook in het Arabisch. De Nederlandse versie verscheen in 1984 met een voorwoord van de gereformeerde islamoloog D.C. Mulder, toen voorzitter van de Raad van Kerken.

In de tweede plaats het in 2006 verschenen boek van aartsbisschop Michael L. Fitzgerald. *Interfaith Dialogue: A Catholic View*. Fitzgerald was van 1987-2002 secretaris en van 2002-2006, tot zijn overplaatsing naar Kaïro, president van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog. De aartsbischop van Southwark, Kevin McDonald, noemt het in zijn voorwoord : gezaghebbend. Daarmee is niets te veel gezegd. Ik kreeg het cadeau van de auteur en wil het daarom graag introduceren bij de lezers van Begrip. Het was een gelukkige greep de gehuwde John Borelli te vragen over zijn dialoogervaringen in de VS

te schrijven. Hij benadrukt vooral de rol van leken. Fitzgerald steunt hem daarin (deel I). Borelli bevordert de dialoog namens de R.K. Kerk in zijn land. De gesprekken met moslims in verschillende staten, zo blijkt uit zijn bijdrage, worden aan christelijke kant bijna altijd voorgezet door bis-

schoppen. De resultaten worden gepubliceerd. Opvallend is Borelli's verslag over een dialoogervaring met Boeddhisten. Beide auteurs beschrijven in een autobiografisch stuk hoe ze zelf geïnteresseerd raakten in andere godsdiensten. Fitzgeralds belangstelling ging aanvankelijk vooral uit naar Afrika. Tijdens zijn noviciaat hoopte hij daarom naar Algerije te mogen gaan. Het was een teleurstelling toen de stageplek zich in Nederland bleek te bevinden. Het boek heeft drie delen. Deel I gaat over dialoog in het algemeen, deel II over het gesprek met moslims en deel III biedt een bredere horizon. Heel nuttig is een bijlage waarin wordt uitgelegd hoe de pauselijke raad voor de dialoog functioneert. Ik geef een korte impressie van elk onderdeel.

In deel I (vijf hoofdstukken) wordt uitgelegd wat dialoog inhoudt op verschillende niveaus. In de beschouwing over pluralisme zullen ook niet-katholieke lezers veel van hun gading vinden. Deel II (zeven hoofdstukken) beschrijft de grote omslag in het katholieke denken over de islam tijdens het Concilie (1963-1965) resulterend in de verklaring *Nostra Aetate* van 28 oktober 1965. Borelli vat Amerikaanse en Fitzgerald vooral Europese ervaringen met moslims samen. Daarover is hij goed geïnformeerd. Ook de problemen waarop men in de praktijk stuit worden geanalyseerd. Referentiepunten zijn natuurlijk de teksten van het Tweede Vaticaans Concilie,

pauselijke encyclieken en toespraken. Daarin staan heel verstandige en wijze dingen, constateer ik als protestantse recensent. Ook de spanning tussen dialoog en de onopgeefbare opdracht tot proclamatie van het evangelie, mogelijk resulterend in bekeringen, wordt helder besproken.

Aansluitend bij *Nostra Aetate* wijst Fitzgerald op de teksten over Maria in de koran die moslims en christenen (niet alleen katholieken!) verbinden. Deel III (zeven hoofdstukken) handelt over monotheïsme, fundamentalisme in verschillende religies, oecumene en dialoog, vergeving in interreligieus perspec-

tief, en de persoon van Christus voor joden, moslims, hindoes en boeddhisten. Het boek sluit af met een eerbetoon aan drie katholieke pioniers van de dialoog: Louis Massignon (1883-1962) met moslims, Jules Monchanin (1895-1957) met hindoes en de bekende auteur van *De Louteringsberg*, Thomas Merton (1915-1968) met boeddhisten. Fitzgerald heeft in dit boek zijn beste bijdragen op het terrein van de dialoogstudies gebundeld. Hij schrijft helder en bondig over een voor alle christenen belangrijke materie. - Jan Slomp

EVENEMENTEN

Collegereeks KTU 'Islam en Christendom, wederzijds uitgedaagd'

In het kader van de eenjarige master Wereldreligies in Confrontatie en Dialoog gaat in september 2006 een bijzonder collegereeks van start aan de KTU in Utrecht.

De docent islam dr. Abdelilah Ljamai (moslim) en docent interreligieuze dialoog dr. Marcel Poorthuis (katholiek) zullen samen een twaalfstal colleges geven onder de titel: 'Islam en Christendom, wederzijds uitgedaagd'.

Zij bestuderen gezamenlijk centrale teksten vanaf de begintijd van de islam, te beginnen met de Koran, en becommentariëren deze vanuit islamitisch en christelijk perspectief.

Na een aantal grondige historische verkenningen stellen beide docenten de moderne tijd aan de orde.

Maatschappelijke vragen zoals het Nederlands integratiedebat komen aan de orde, inclusief kwesties als fundamentalisme, zowel in christelijke als in islamitische vorm, alsook het antisemitisme in christelijk en islamitisch gewaad.

Centraal bij dit alles staat de vraag welke bijdrage christendom en islam kunnen leveren aan de moderne samenleving.

Voor meer informatie: mail naar onze studiecoördinatoren Mariëlle Snijder of Harm van Grol: infaan@ktu.nl

20 oktober 2006 14.00 uur Boskantkerk Den Haag

Boeddhisten en Rooms-Katholieken over de Liefde

Een bijeenkomst waarin boeddhisten en rooms-katholieken met elkaar in gesprek gaan over liefde naar aanleiding van de Leerrede van de Boeddha over de Liefdevolle Vriendelijkheid en *Deus Caritas Est*, de encycliek van Z.H.Paus Benedictus XVI. Kunnen rooms-katholieken en boeddhisten elkaar inspireren op weg naar een samenleving in harmonie en liefde?

Organisatie: landelijke katholieke Contactraad voor Interreligieuze Dialoog (CID) en de Boeddhistische Unie Nederland (BUN) i.s.m. de Boskantkerk Den Haag

Openingsbijeenkomst **Interreligieuze Werkplaats** m.m.v. Paul Scheffer, Manuela Kalsky en Mohamed Ajouaou

De website www.interreligieuzewerkplaats.nl zal op vrijdagmiddag 27 oktober a.s. worden geopend in de aula van de Radboud Universiteit Nijmegen tijdens een bijeenkomst over het thema 'de toekomst van interreligieus Nederland'. Paul Scheffer zal een hoofdlezing verzorgen, reacties hierop zullen komen van o.a. Manuela Kalsky en Mohamed Ajouaou. Voor meer informatie/aanmeldingen: www.interreligieuzedialoog.nl .

(foto P. Reesink)

Alhambra